Часто мені приходить на думку: чого б то чоловікові так дуже пристращатись на сім світі до чого-небудь, не то щоб до якої вещі, а то хоч би і до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелей і других? Перше усього подумаймо: чи ми ж на сім світі вічні? І що є у нас, хоч скотинка, хоч хлібець на току, худобинка у скриньці, так сьому так усе без порчі й бути? Ні, нема тут нічого вічного! Та й ми самі що? Сьогодні жив, завтра — що бог дасть! Адже ж, живучи промеж людей, тільки й чуєш: там дзвонять по душі, там голосять по покійнику, там справляють старцям обід... Що в бога день тобі говорять: ось той недуж, той вмира, а той вмер... Ти і не оглядишся і незчуєшся, як зоставсь сам собі на світі: хоч і з людьми і промеж людей, та ба! Усе тобі або не такі приятелі, яких поховав, або і зовсім незвісні; та воно тобі усеравно, що блукаєш у дрімучому лісі! Ось стань про приятелів згадувать, то уся твоя пісня на один лад: от з тим ми хлопцями були — і вже він вмер, а з тим до школи укупі ходили — і той вмер, з тим парубкували — і той вмер; і сей, і той, і той, і сей, — усі повмирали. Коли ж се так є, так і пам'ятуй собі добре, що не забудуть і тебе на сім світі, озьмуть і не будуть питатись: чи хочеш до гурту, чи ще б, може, погуляв?

А після такої думки чого ж би нам, невічним, та пристращатись до уременного? Чому б так не робить: наградив тебе бог щастям, що батько й мати твої живуть при тобі і дякують добрим словом, що ти їх при старості і кохаєш, і поважаєш, або жінкою до тебе доброю, послухною, хазяйкою невсипущою, або діточками покірними та слухняними — хвали за се бога і лягаючи, і устаючи, а їх шануй і кохай, і для них не жалій не тільки ніяких трудів, худоби, та, коли нужда звелить, душу свою за них положи, розпинайся, умри за них, та усе-таки пам'ятуй, що й вони на сім світі такі ж гості, як ти і усякий чоловік, — чи цар, чи пан, чи архирей, чи салдат, чи личман* (*Личман — пастух, чабан.). Коли отець наш милосердний кого з нас покличе, проводжай з жалем, та без укору і попрьоків; перехрестись та й скажи, як щодня у отченаші читаєш: ."Господи! буде воля твоя з нами грішними!" І не удавайсь у тугу, щоб вона тобі віку не укоротила: бо гріх смертельний накликать на себе не тільки смерть, — і саму болість, хоч би яку-небудь: бо, не поберігши тіла,

загубиш і душу на віки вічні! Більш усього пам'ятуй, що ти ховаєш сьогодні, а тебе заховають завтра; і усі будемо укупі, у господа милосердного на вічній радості; і вже там не буде ніякої розлуки, і ніяке горе, і ніяке лихо нас не постигне.

Іще ж і се ми думаємо, що як постигне кого-небудь біда і нещастя, що похова кого із своєї сім'ї або і родичів, то буцімто сеє чоловікові приходить за його гріхи й неправди прежнії. Ні, не так сеє! Ось послухайте лишень, як нам панотець у церкві чита, що господь небесний нам як отець дітям. А після сього не гріх нам буде і таке примінити: от зберуться діти на вулицю грати, та будуть промеж ними щасливіші, та усе б то їм, замість іграшки, битись та лаятись, а меж ними буде дитина плохенька, смирна, покірна, і що усяк її може забідити. Адже правда, що батько тієї дитини, щоб вона не перейняла худа від своєвольників, жалкуючи об ній, кликне з вулиці до себе і, щоб воно за товариством не скучало, посадить біля себе та й приголубить, і поніжить, і, чого вона забажа, усього їй дасть. Пожалуй, хлопці, що на вулиці зостались, не знаючи, яке добро тій дитині у батька, будуть жалкувати, що узят від них товариш. Дарма, нехай жалкують, а йому у отца дуже-дуже добре! От так і небесний наш отець з нами робить: бережеть нас від усякої біди і береть нас прямісінько до себе, де є таке добро, таке добро... що ні розказати, ні здумати не можна! Та ще й так подумаймо: чувствуеш ти, чоловіче, що се бог за гріхи твої послав біду? Так же й розсуди: який батько покине овсі діток, щоб без науки ледащіли? Усякий, усякий отець старається навчити дітей усьому доброму; а неслухняних по-батьківськи повчить та по-батьківськи пожалує. Недурно сказано: ледача та дитина, которої батько не вчив! Се ж люди так з своїми дітьми роблять, а то отець небесний, що милосердію його і міри нема! Той коли і пошле за гріхи яку біду, то він же і помилує! Тільки покоряйся йому! А після сього не будемо журитись, що нам бог милосердний не пошлеть терпіти, і, перехрестившись, скажемо: "Господи! навчи мене, грішного, як сполнять волю твою святую!" — то й побачиш, що опісля усе гаразд буде.

Так робив Наум Дрот...

От його-то постигла лихая біда! Що ж він? Нічого. Хвалив бога і з тим прожив вік, що не вдався в тугу; а письменний не стерпів...

От як се було.

Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь, а до церкви? Так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін — він вже й там: свічечку обмінить, старцям грошенят роздасть і приньметься за діло; коли прочує яку бідність, наділить по своїй силі і совіт добрий дасть. За його правду не оставив же його і бог милосердний: що б то ні задумав, усе йому господь і посилав. Наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою слухняною; і що було Наум ні забажа, що ні задума, Настя (так її звали) ночі не поспить, усюди старається, б'ється і вже зробить і достане, чого мужикові хотілось. Поважав же і він її, скільки міг, і любив її, як свою душу. Не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки. Щодень хвалили бога за його милості.

У в однім тільки була в них журба: не давав їм бог діточок. Та що ж? Настя як здума про се, то зараз у сльози та в голос; а Наум перехреститься, прочита отченаш, то йому і стане на серці веселіш, і пішов за своїм ділом чи в поле, чи на тік, чи у загороду або до батраків, бо був собі заможненький: було й воликів пар б п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати, і у дорогу ходити; була ж і нивка, одна і друга, ще дідівська, а третю він сам вже купив, так було йому чим орудувати.

Отим-то Настя, дивлячись на худобу, та й журилась: що кому-то воно, каже, після нас дістанеться? Не буде нам ні слави, ні пам'яті; хто нас поховає, хто нас пом'яне? Розтратять, що ми зібрали, а нам і спасибі не скажуть. А Наум їй було і каже: "Чоловікові треба трудитися до самої смерті; дасть бог діточок — діткам зостанеться, а не дасть — його воля святая! Він зна, для чого що робиться. Ніщо не наше, усе боже. Достанеться наше добреє доброму, він за нас і на часточку подасть, і

мисочку поставить, і старцям роздасть. А коли буде наслідувати недобрий, йому гріх буде, а нас усе-таки бог милосердний, пом'яне, коли ми те заслужимо. Не журися, Насте, об худобі: вона наша, а не ми її. Стережись, щоб вона тобі не перепинила дороги до царства небесного. Сатана зна, чим підштрикнути; молися богу, читай "Ізбави нас од лукавого", то усе гаразд буде.

Аж ось за отцевські і материнські молитви дав їм бог і дочечку. Та й раді ж були обоє, і Наум, і Настя; таки з рук її не спускали. Коли ж, було, куди дитина побіжить, чи до сусідів, чи на вулицю, то вже котрий-небудь, або батько, або мати, так слідком за нею і ходять. Та й що то за дитина була! Ще маленьке було, а знала і отченаш, і богородицю, і святий боже, і половину вірую. А тільки було зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: "Мамо! піду до церкви, бач, дзвонять; грішка не йти; тату, дай шажок на свічечку, а другий старцю божому подати". І в церкві вже не запустує і ні до кого не заговорить, та все молиться, та поклони б'є.

От і виросла їм на втіху. Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, бровоньки як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. Коли було заговорить, то усе так звичайно, розумно, так неначе сопілочка заграє стиха, що тільки б її й слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажнії уста. Коси у неї як смоль чорнії та довгі-довгі, аж за коліно; у празник або хоч і в недільку так гарно їх повбира, дрібушки за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та заквітча квітками, кінці у ленти аж геть поросиуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде, коли й не більш, а на шиї... та й шия білесенька-білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус* (*Єднус — дукач.) і у кольці зверху камінець,

червоненький... так так і сяє! Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, що незвичайно... вже ж пак не так, як городянські дівчата, що у панів понавчались: цур їм! Зогрішиш тільки, дивлячись на таких! —-

Не так було у нашої Марусі, Наумової та Настиної дочки, ось що я розказую, а її, знаєте, звали Марусею. Що було, то й було, та як прикрито та закрито, то і для дівчини чепурніш, і хто на неї дивиться, і хто з нею говорить, то все-таки звичайніш.

Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишнії рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата* (*Черчатий — пофарбований у червоне.), ще материнська — придана; тепер вже таких не роблять. І яких-то цвітів, там не було? Батечку мій та й годі! Запаска шовкова, морева; каламайковий пояс, та як підпережеться, так так рукою і обхватиш, — ще ж то не дуже і стягнеться. Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами, і, ляхівка з-під плахти тож вимережована й з китичками; панчішки сині, суконці, і червоні черевички. От така як вийде, то що і твоя панночка! Іде, як павичка, не дуже по усім усюдам розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли з старшим себе зострілась, зараз низенько вклонилась та й каже: "Здрастуйте, дядюшка!" або: "Здорові, тітусю!" І таки хоч би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться і ласкаво заговорить. А щоб який парубок та посмів би її зайняти? Ну-ну, не знаю! Вона й не лаятиметься, і ні слова й не скаже, а тільки подивиться на нього так пильно, та буцім і жалібно, і сердитенько, — хто. її зна, як-то вона там загляне, — так хоч би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонивсь звичайненько, і ні пари з уст не мовить, і відійде дальш. О, там вже на все село була і красива, і розумна, і багата, звичайна, та ще ж к тому тиха, і смирна, і усякому покірна.

На вулицю і не кажи, щоб коли з подругами пішла. Було мати стане їй казати: "Пішла б, доцю, на вулицю: бач, тепер весна, вона раз красна. Пограла б з подруженьками у хрещика, пісеньок би поспівала". Так де ж! "Лучче я, — каже, — на те місце, упоравшись, та ляжу спати, ранше

устану, заміню твою старість: обідати наварю і батькові у поле понесу. А на вулиці що я забула? Іграшки та пустота, та, гляди, станеться, хоч і не зо мною, хоч і аби з ким, яка причина, та опісля і страшно відвічати за те одно, що й я там була! Нехай їм виясниться, не піду!" А про вечорниці так і не споминай! Було і других дівчат відводить та аж плаче та просить: "Будьте ласкаві, сестрички, голубочки, не ходіте на теє проклятеє зборище! Та там нема ніякогісінького добра; там усе зле та лихеє! Збираються буцімто прясти, та замість того пустують, жартують та вчаться горілочку пити; від матерів курей крадуть та туди носять, та ще й таке там діється, що сором і казати. Чи мало ж то своєї слави загубили, ходячи на тую погань: от хоч би і Явдоха, і Кулина, і Пріська. Адже ж і піп панотець не велить і каже, що гріх смертельний туди ходити. Та дивіться ж і на мене: от я дома більш усіх вас напряду, чим ви ходячи".

Отак було говорить-говорить, то, гляди, одна перестане ходити, далі друга, третя; а далі і зовсім мода перестане, щоб ходити. То й дякують добрі люди, а найбільш матері. А там опісля нечистий таки вп'ять силу озьме, підцюкне й потягне низку добру до погибелі.

Тільки було наша Маруся уряди-годи збереться до подруженьки на весілля у дружечки. Та й то не буде вона у суботу бігати з ними по вулиці та горло драти, мов скажена, як усі роблять; а прийде вже у неділеньку, посидить, пообіда, а як виведуть молодих надвір танцювати, вона тут чи побула, чи не побула, мерщій додому; розібралась, роздяглась, давай піч топити і вечерять наставляти, і вже мати за нею було ніколи не поспішиться.

Отак, раз, на клечальній неділі, була Маруся у своєї подруги у дружках на весіллі і сиділа за столом. Проти дружечок, звичайно, сиділи бояри. Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанях, чоботи добрі, шкапові, з підковами. Як пришивали боярам до шапок квітки, то усі клали по шагу, хто-хто два,

та й лакей з панського двора і той п'ять шагів положив, що усі здивувались, а Василь усе вижидав та усе в кишені довбавсь; а далі витяг капшучок, а там таки дещо бряжчало, засунув пальці, достав та й положив на викуп шапки, за квітку, цілісінький гривеник!.. Як брязнув, так усі, хто був на весіллі, так і вжахнулись, а дружки аж співати перестали. А він собі й дарма: потряс патлами та за ложку і став локшину доїдати, буцім тільки копійку дав.

От, сидячи за столом, як вже поприймали страву, давай тогді Василь дівчат розглядать, що були у дружках. Зирк! і вздрів Марусю, а вона аж у третіх сиділа, бо старшою дружкою, скільки було її не просять, ніколи не хоче: "Нехай, — каже, — другі сідають, а мені і тут добре".

Став наш Василь і сам не свій і, як там кажуть, як опарений. То був шутливий, жартовливий, на вигадки, на приклади — поперед усіх: тільки його й чули, від нього весь регіт іде; тепер же тобі хоч би півслова промовив: голову посупив, руки поклав під стіл і ні до кого нічичирк; усе тільки погляне на Марусю, тяжко здихне і пустить очі під лоб.

Познімали страву і поставили горіхи на стіл. Дружечки зараз кинулись з боярами цятаться; щебечуть, регочуться, вигадують дещо проміж весільних пісеньок, а наш Василь сидить, мов у лісі, сам собі один: ні до кого не заговорить і нікуди не гляне, тільки на Марусю; тільки вона йому і бачиться, тільки об ній і дума; неначе увесь світ пропав, а тільки він з Марусею і зостався: ні до чого і ні до кого нема йому ніякого діла.

Що ж Маруся? І вона, сердешна, щось ізмінилась: то була, як і завсегда, невесела, а тут вже притьмом хоч додому йти. Чогось-то їй стало млосно і нудно, і, як подивиться на Василя, так так їй його жаль стане! А чого? І сама не зна. Хіба тим, що й він сидить такий невеселий. А ще найпуще, як один на одного разом зглянуть, так Марусю мов лихорадка так із-за плечей і озьме, і все б вона плакала, а Василь — мов у самій душній хаті, неначе його хто трьома кожухами вкрив і гарячим збитнем напува. От мерщій і відвернуться один від одного і, бачиться, і не

дивляться, то й, гляди, Василь тільки рукою поведе або головою мотне, то вже Маруся і почервоніла, і вп'ять іззирнуться меж собою.

Думає сердешна Маруся, що, мабуть, се з очей їй стало, та й каже собі: "Піду лишень додому"; так думка така нападе: "Он той боярин, що у синім жупані, чи він чи недуж, чи що? Та як піду, то щоб він ще гірш не занедужав, і ніхто йому не поможеть; бач, як жалібно дивиться на мене і буцімто й просить: будь ласкава, Марусю, не втікай відсіля! Добре, добре, зостанусь!"

А Василь собі нудить світом і не зна, на яку ступити. Розчумав трохи, що бояри цятаються, та й дума: "Ке лишень поцятаюсь я он з тою дівчиною, що сидить смутна, невесела". Тільки, сердека, протягнув руку, так неначе йому хто шепнув: "Не заньмай її, ще розсердиться: бач, яка вона одягна та пишна! Се, мабуть, міщанка; вона з тобою і говорити не захоче". Поблідніє наш Василь та вп'ять і похмуриться. Далі збиравсь-збиравсь, та як дружечки дуже почали співати, а весільний батько з матір'ю частіш стали горілочкою поштувати і піднявсь гомін по хаті, він таки хватив у жменю горіхів та до Марусі: "Чи чіт, чи лишка?" Та як се промовив, так аж трохи не впав із ослона на спину: голова йому закрутилась, в очах потемніло, і нестямивсь овсі.

Та й Марусі ж добре було! Як заговорив до неї Василь, так вона так злякалась, як тогді, як мати на неї розсердилась: а се тільки одним один раз і було на її віку, як, принісши вона від річки плаття, загубила материну хустку, що ще від її покійної матері, так за те-то на неї мати сердилась було, і хоч не довго, та вона — крий боже! — як було злякалась. Отже і тепер так їй було прийшло: якби можна, скрізь землю б провалилась або забігла куди, щоб і не дивитись на свого боярина. Та й що йому казати? Як скажу "нечіт", то він подума, що я чванна і не хочу більш з ним цятатись, а він так чи смутний, чи сердитий, а тільки жалко на нього дивитись. Скажу "чіт". Що ж? Як стала силуватись, щоб промовити слово, так ні жодною мірою не може сказать: губи злиплись, язик мов дерев'яний, а дух так і захватило. Дивиться, що й Василь з неї очей не спустить, і горіхи у жмені держить, і жде, що вона йому скаже; от

їй того жалко стало, на велику силу та тихесенько, так що ніхто й не чув, промовила: "Чіт!" — та ззирнулась з ним. І сама вже не стямилась, як узяла з Василевої жмені горіхи, та як схаменулась, як засоромилась!.. Крий мати божа!.. Аж ось, на щастя їх, крикнув дружко: "Старости, пани підстарости! благословіте молодих вивести із хати надвір погуляти". Тут і усі рушили із-за стола та, хто куди попав, мерщій надвір, дивиться, як будуть танцювати. От і Марусі, і Василеві неначе світ піднявсь, полегшало на душі, вийшли й вони з хати.

Троїста, музика гра, що є духу: риплять скрипки, бряжчать цимбали, а замість баса сам скрипник скрізь зуби гуде та прицмокує. От і розколихались наші дівчата: вийшла пара, а там друга, пішли у дрібушки. Ніжками тупотять, підківками бряжчать, побравшись за рученьки, виворочуються, то вп'ять розійдуться та, як утінки, плавно пливуть, тільки головками поводжують, то вп'ять у дрібушки... Вже й потомились, вже і хусточками утираються, вже б їм і годі, вже і другим хочеться потанцювать... так що ж бо? — музика гра та й гра! Вже одна із дівчат, Одарка Макотрусівна, ледве ноги волочить, піт з неї так і тече, притьмом просить музику: "Та годі-бо, дядьку!.. та перестаньте-бо... ось уже не здужаю!.." Та що ж? Музика гра та гра!.. Далі скрипник закінчив і пити скрипочкою попросив... От дівчатам годі, поклонились музиці і пішли до гурту.

— Ану, горлиці! — гукнув з кучі Денис Деканенко, розтовкав людей кулаччям, потяг до себе з кучі Пазьку Левусівну, і став з нею, і дожидається, поки почастують музику. Розставив ноги, у боки узявсь, шапка висока, сірих смушків, з червоним сукняним верхом, набік йому похилилась, усами поморгує, на всіх погляда й приговорює: "Отже узявся танцювати, та, може, і не вмію! Повчитись було у кривого Хоми, що на дерев'янці ходить". Як се почули люди, так і зареготались. Кузьма, таки старий Коровай, той і каже: "Отак! отой навчить добре, сам ходячи на одній нозі". А Юхим Перепелиця сміявсь-сміявсь, аж йому сльози потекли, та й каже: "Оцей не вигада! Ну, вже так!" А Денис стоїть, неначе і не він, і не всміхнеться.

Напивпщсь горілки, музика і вчистила горлиці. Як же розходивсь наш Денис, так що батечки! Там його морока зна, як-то мудро тоді танцював! Як же вдарив навприсядку, так ногами до землі не доторкується, — то поповзе навколішки, то через голову перекинеться, скакне, у долошки плесне, свисне, що аж у вухах залящить, та вп'ять в боки, та тропака-тропана, що аж земля гуде; а там стане викидувати ногами, неначе вони йому повиломлювані; а далі підскочить та вп'ять навприсядку, та около Пазьки так кругом і в'ється та приговорює:

Ой дівчина горлиця

До козака горнеться;

А козак, як орел,

Як побачив, та і вмер...

Добре було Денисові так бришкати без Василя; а той би його заткнув за пояс чи у танцях, чи так у речах або в молодецтві, бо він собі був на те уродливий. Коли було озьметься за танці, так і не кажи, що годі: перетанцює яку хоч музику; коли ж підвернеться до дівчат, то вже ні на кого більш і не дивляться, тільки на нього і його одного слухають, а на опрочих плюють; коли ж підсяде до старіших та стане загинати їм свої балянтраси, так усі, і старі і молоді, сидять та, пороззявлявши роти, слухають хоч до пізньої ночі.

Такий-то був наш Василь до сього часу. Тепер же він мов остуджений. Вийшовши з хати, де б то йти до гурту та, взявши дівчину, туди б і собі танцювати; ні, пішов собі, сердека, стороною від людей, схиливсь на пліт та й дума: "Що се мені сталось? Таки нічого не чую, нічого й не бачу, тільки одну сю чорняву дівчину! Вона в мене і перед очима, і на думці!.. Чому ж не займу її? Але! Бачиться, і не смію або й боюсь, щоб і не розсердилась... А як здумаю, що вона на мене мусить розсердитись, і коли підійду до неї, то вона відвернеться від мене і

прожене, то від сії думки і світ мені немилий, і сам не знаю, що з собою робити!.. Пішов би й додому, так отут неначе прикований. Нудно, мені на сеє весілля і дивитись; а очей не відведу від тієї хати, що он на приспі сидить моя дівчина та щось з подругою розговорює, та, чи мені так вже здається, чи таки справді, що на мене поглядають, може про мене..."

— Чого так зажуривсь, Семенович? — сказав йому Левко Цьомкал, підстарший боярин, та й вдарив його по плечах. — На дівчат заглядівсь, чи що? На лиш потягни люльки, та повеселішаєш, та й ходім танцювать. Бач, які бойні дівчата з города понаходили.

— Не хочу люльки, — каже Василь, — трохи не вона мені і завадила. Так щось нездорово! Або оце додому утікати, абощо? Кінчай тут за мене порядок.

— Цур йому, — каже Левко, — ще погуляймо. Мабуть, чи нема тобі чого з очей? То проходись по вулиці, воно й минеться; або йди, лучче усього, та подивись, як дівчата танцюють. Ну, що вже Кубраківна вдала, так там вже за всіх. Що за танцюра! Та й дівка, брат, важна! Коли б до осені не втекла, то не мине моїх рук.

Мов лихоманка стрепенула Василя: поблід, як полотно, та аж руками схопивсь за коляку, щоб не впасти від журби. Він-бо думав, що се його дівчину Левко вихваля; бо, звісно, коли хто котру любить, то й дума, що вона і усім така хороша і люб'язна здається, як і йому. Послухав трохи чмелів, далі схаменувсь і на хитрощі піднявсь, давай його випитувати:

— Де Кубраківна? — каже, — Чи не та чорнява, що повна шия намиста з хрестами? (себто Маруся).

— Ні, — каже Левко, — нам до тієї далеко. Моя он, бак, русява, що трошки кирпатенька, у свиті та рушником підперезана.

Полегшало нашому Василеві; аж здохнув, і очиці, як ясочки, заграли, як почув, що не його дівчину Левко любить. Тепер йому дарма і Кубраківна, чи тут вона, чи де, а діавай мерщій допитуватись про свою та й каже Левкові:

— А то про яку ти кажеш, що до неї тобі далеко? Хіба тут є попівна або прикажчиківна?

— Ні, — каже Левко, — тут усе наші рівні; а я кажу про нашу Марусю.

— А що ж то за Маруся? — спитавсь Василь та й очі понурив у землю, буцім йому і дарма, а у самого не тільки що вуха, та що то, усяка жилочка неначе слуха; а він, сердешний, і дух притаїв, і боїться, щоб ні жодного словечка не прослухати, що йому буде Левко розказувати.

От і почав йому Левко про Марусю казати усе, що знав: і чия вона дочка, і який її батько багатий, і як він свою дочку кохає; а далі про Марусину натуру: як вона усіх жахається, що ніхто її не бачив не тільки щоб на вечорницях або у колядці, та й на вулицю, і на Купала, і ні на які ігри не ходить; чи така вже собі пишна або, може, несмілива; а що роботяща! І на батька, і на матір, і на себе пряде, шиє, миє, і сама усе одна, без наньмички, і варить, і пече; а мати сидить ручки скдавши.

'Не пішла ж і Маруся до танців, а сіла собі сумуючи на приспі біля хати та ті горішки, що узяла у Василя, усе у жмені перемина та назирцем за Василем погляда. Що ж у неї на думці, того й сама не розбере. То часом стане їй весело так, що зараз бігла б до матері та, й приголубилась би до неї, та вп'ять засумує, і слізоньки хусточкою обітре, і бажа батенька, щоб розвів її тугу; то всміхнеться, то засоромиться; і дума, щоб то й додому іти (так було попереду усе робила: чи посидить, чи не посидить ла весіллі з дружками та мерщій і додому), та як розглядить, що треба побіля Василя іти, та й передума. А сього вона й сама не знала, що в неї на думці було: "Коли б отой парубок прийшов та поговорив би зо мною, то неначеб мені на душі легше стало". Як же

тільки подумала об сім, та як засоромиться! Почервоніла, як калина, закрилась рученьками і голову похилила.

Ото й прийшла до неї Олена Кубраківна, перетанцювавши, та й сіла біля неї віддихати.

— Чого ти, Марусю, так сидиш? Чи плачеш, чи що?

— Ні, не плачу, — каже Маруся; і говорити б то, і замішалась, що й не знає, що й казати. — Отсе їм, — каже, — мочені кислиці та було подавилась. А ти чого так засапалась?

— Та перетанцювалась собі на лихо, — каже Олена. — Як попав мене он той боярин, так усе крутив, крутив, поворочував мене, поворочував, а тут ще, на лихо, музика не перестає; так не тільки що ноги, та й руки болять, і голова крутиться. Та вже ж і танцюра! У нас такого і на усій слободі нема. Я казала своїм хлопцям, щоб приводили його до нас на вулицю.

От Маруся трошки й зрадувалась, що, може, Олена зна того парубка, що їй так у душу запав, бо й вона на свій пай думала, що вже краще її парубка і на світі нема і що се його вона так вихваля. От і давай про нього випитувать:

— А який же боярин, чи не старший?

— І вже старший, — забормотала Олена, — сидить собі, як понура, ні на кого не дивиться, і дівчат нікотрої не заньме. Нехай лишень сядуть за стіл вже не я буду, щоб не приспівала йому:

Старший боярин — як болван:

Витріщив очі, як баран.

Обручами голова збита,

Мочулою свитка зшита,

Личком підперезався,

У бояри прибрався.

От як йому приспіваю. Нехай зна і наших дівчат. Він, може, дума, що селяни не вміють танцювати? Ну-ну! Ще його батька навчать.

— А може, він і не вміє? — спитала Маруся, а сама закривалась рукою, щоб не бачила Олена, як вона від сього соромиться.

— Хто? Василь не вміє? — аж скрикнула Олена.

— Та я й не знаю, чи він Василь, чи він хто; і чи він вміє танцювати, чи не вміє, я не знаю; та й його зовсім не знаю.

Сказавши сеє, Маруся і схаменулась, щоб не замовчала Олена про нього розказувати; бо їй кріпко хотілось знати, хто він і відкіля; і тільки що хотіла випитувати, аж тут Олену розносило з своїм боярином: давай вп'ять жаліться, як він їй руки повикручував, як її вморив, се і те; і довго усе про нього говорила.

Довго слухала Маруся і не знала, як Олену і спинити, бо та радесенька була хоч до вечора товкти про свого боярина. Далі, буцімто не второпала, про кого вона розказує, та й каже:

— Приспівай же йому вже, та добре.

— Та се не йому! Хіба ти не чуєш? — крикнула до неї Олена. — Се я Василеві хочу приспівати.

— Та що там за Василь тобі дався? — каже Маруся. (А се вже у дівчат така натура, що котра якого парубка полюбить, то нарошне стане корити, щоб другі його похваляли.) — От, не видала твого Василя, — каже, — і відкіля він тут узявся? І з якої слободи забрів сюди?

— Але! Мабуть, чи не з слободи! Він з города, він свитник, коли чула. Та що вже за завзятий! Вже де появиться, то усі дівчата коло нього. І танцювати, і жартувати, не узяв його біс. Та й красивий же! Бач, як вихиляється, за тин держачись! Спина так і гнеться, неначе молодий ясенок, а з виду як намальований: очі йому як зірочки, а патли так і мотаються: бач по-купеческому...

— Мабуть, ти його любиш, так тим і хвалиш, — ледве промовила Маруся, ховаючи очі у рукав, а сама як на вогні горіла від Олениних розказів.

— Потурай, що люблю! Пожалуй би, любила, так він на таких і не подивиться. Кажуть, що його хазяїн та хоче його у прийми узяти, а дочка красива, та й красива і дуже багата. Він і сам ма копійчину: адже ти бачила, що й за шапку та викинув аж гривеника; отак і усюди він робить. Вже якби не було...

Тут підбіг Денис та й потяг Олену до танцю за рукав.

Вже вона його і лаяла, і кулаччям у спину товкмачила, так нічого і не зробила: потяг та й потяг. А їй пильно хотілось з Марусею посидіти та про парубків наговоритися.

Зосталася Маруся сама. Узяли її думки та гадки; а як згадала, що Олена казала, що його хазяїн та бере його у прийми і що віддає дочку і красиву, і багату, та й зажурилась! Схилила головоньку на білую ручку, а слізоньки з очиць так і капотять! От обтерла їх хусточкою, закрилася рученькою та й дума: "Ох, лихо мені тяжке! Лучче б я його не бачила!.. Як-то мені його забувати? Тим-то городянські дівчата... у них і парубки

свої, не такі, як у нас, що ні на що дивитись... Піду швидше додому (а сама ні з місця), стану поратись, робити, то, може, й забуду! Так-то й забуду! Ох, доленько моя лихая!.. Тепер сих горішків ніде не подіваю, так при собі й носитиму, більш ні на що, тільки на пам'ять. Хоч би на сміх вони мені сказали..." Та, сеє думавши, потрясла у жмені горішки та голосно й промовила: —— Чи він мене любить? Чіт чи лишка?

— Чіт! і любить тебе від щирого серце! — обізвавсь Василь, що вже давно стояв біля неї і дививсь на її смуту та не знав, як зайняти.

— Ох, мені лишенько! — скрикнула Маруся і стрепенулась, як тая рибонька, ускочивши ув ятір. — Хто такий? Про кого ви говорите? — пита й сама не зна, для чого і об чім.

— Той тебе любить... про кого... ти думала... — казав Василь, задихаючись від несмілості і з ляку, як почув, що вона ма когось на думці.

— Та я... ні про кого... не думала... я так... — сказала бідна дівка та й злякалася гріха, що — зроду вперше збрехала; а опісля й каже: — Хто б то мене й полюбив?..

— Марусю, Марусю! — каже Василь, тяжко, від серця здохнувши; та й вп'ять насилу дух перевів і каже: — Я знаю такого...

— Марусю, Марусю! А ходи-ке сюди! — так кликнула її та ж Олена. Маруся ні жива ні мертва! Злякалась того, що Василь став з нею говорити, та ще так голосно; а тут ще й то, що Олена бачить, що вона з чужим парубком розговорює, а опісля і сміятиметься їй; а що найбільш те їй було страшно, і жалко, і ніби досадно, що Василь каже про когось другого, що її любить; а їй би хотілось, щоб він сказав, що він сам її любить. От як злякалась, скочила з місця та й не може ступить; а Олена, знай, її кличе: "Та йди сюди, ось-осьде я". А Василь теж став як укопаний і не зна більш, що й казати. На думці б то й багато дечого є, так язик не

слуха, не пошевельнеш його; а тут ще, на біду, підслухав, що Маруся об комусь вже дума і що йому нічого тут убиватися, а тут ще Олена збила його з толку... От і стоять вони обоє, сердешні, і не знають, на яку ступити, і чи йти їм куди, чи що робити?

Вже сама Олена прийшла до Марусі й питається: чи вона тутечки довго буде?

— Ні, — каже Маруся, — уже мені пора й додому. Нічого більш тут дожидатись. — Та, сеє кажучи, так важко здохнула, що крий мати божа!

— І я отсе йду додому, — каже їй Олена, — мати прислала за мною. Чи знаєш що? Ходім завтра укупі на місто, мати казала дещо купувати, так ходім зо мною; ти таки усе лучче знаєш.

— Добре, ходім. Моя матуся щось нездужа, так що нам треба, я й куплю, заходь тільки за мною, — сказала їй Маруся.

— Зайду, зайду. Жди мене до сход сонця. Ходім же тепер укупі додому та в перекупки купим кисличок.

От подруженьки, побравшись за руки, і пішли собі.

Зоставсь Василь і стоїть, сам не свій. По його думці, він, бачиться, закинув Марусі наздогад, що се він її любить, і дума: "Коли б вона не мала кого на приметі та щоб його хоч трохи любила, то більш би йому нічого і не треба; не хотів би ні грошей, ні панства. Так-бо почервоніла, як я їй став закидати, що її полюбив, і очиці опустила у землю, а рученятами усе хусточку крутила, вже, вірно, з серця; а як пішла за Оленою, то не тільки йому і словця не сказала, та і не глянула на нього".

Сумувавши, пішої він назирцем за Марусею і бачив, що вона аж поки ввійшла у другу вулицю, то аж тричі оглядалась, — а чого? Хто її зна! Дівчачу натуру трудно розгадати, бо вони часто буцімто і не люблять, хто

їх займає.. і буцімто й сердяться, а там собі нишком так його люблять, що й сказати не можна! Та таки і тії правди нігде діти, що інша дівочка, ще молоденька, що зроду вперше побачить такого парубка, що їй прийде по серцю, то й сама себе не розгада, що з нею діється. На думці, так би на нього усе і дивилась би, і говорила б усе з ним з одним, і сіла б біля нього, та чогось-то усе стидно; хоч ні душі нема близько, а їй здається, буцімто усі люди так на неї і дивляться; або хоч і не дивляться, так по очам пізнають, що вона з парубком говорила. Отим-то така і жахається, і втікає, ні слова не вказавши парубкові, що залицяється до неї; як же відбіжить від нього, та й сама жалкує, та-ба! вже не можна діла поправити! Добре ж, коли парубок не розсердиться та ще удруге стане ляси підпускати, так ще не зовсім біда; а як же подума: "Лихо її матері, яка пишна! Цур їй!" — та й підвернеться до другої, так тогді вже зовсім лихо! І сумує, сердешна, і нишком поплаче, та притьмом нічого робить! і вже ж самій його не заньмати, щоб не сказав: "Сама, — каже, — на шию вішається".

Смутна прийшла додому наша Маруся, та тільки не об тім. Вона думала, що Василь її не любить, а коли б любив, то зараз прямо й сказав би, а то про когось другого казав, а об собі ні півслова. "Та й Олена ж казала, що хазяїн бере його у прийми, та се вже певно, що він любить хазяйську дочку. Та як її і не любить? Вона собі городянка, міщанка, та, кажуть, хороша та й хороша! А, думаю, як убереться, так намиста ще більш, чим у мене; а скриня з добром мала? Та ще, думаю, і не одна; там, може, такі великі, та розмальовані, та на колесах; а подушок, подушок! так, може, під саму стелю... Так куди вже йому до мене! Він на таких і не подивиться". Ось так думала Маруся, прийшовши додому і сівши у хаті на лаві.

Дивилася стара Настя, мати її, лежачи на полу та стогнучи від недуги, що дочка її сидить смутна і невесела, — і нічого про весілля не розказує, і за діло не приньмається; дивилася довго, а далі стала питати:

— Чого ти, доню, така невесела, мов у воду опущена? Чи не занедужала, нехай бог боронить? Глянь лиш, як ще й ти звалишся, що батько з нами буде робити? Кажи-бо, що в тебе болить?,

— Нічого, мамо! — каже Маруся.

— Чи не порвала намиста, жартуючи на весіллі? — пита Настя.

— Ні, мамо!

— Чи не зобідив тебе хто? То батькові скажи, він зараз уступиться.

— Ні, мамо.

— Так, коли ж нема нічого, так чого так сидіти? Ішла б по воду: пора наставляти вечеряти.

— Зараз, мамо! — сказала Маруся, а сама ні з місця.

Дожидала мати, дожидала, далі вп'ять за неї: і уговорювала її, а далі і сварилась на неї; так вже насилу та на превелику силу розколихала її, що вона роздяглась і, не поховавши гаразд ні скиндячок, ні намиста і ніякої одежі, узяла кошик, щоб то ув огороді зілля нарвати, та замість огорода пішла до криниці по воду, неначе з відрами; іде і байдуже; та вже як прийшла до криниці і як стали над нею люди сміятись, так вона тоді схаменулась і мерщій додому.. Що ж? І додому вернувшись, не лучча була; затопила у печі і приставля горшки порожні; замість пшона, щоб замняти борщ, вона сіль тре у макотерті та підлива борщу... І що ні озьме до чого не кинеться, усе не так, усе не до шмиги, так що і старий Наум, вернувшись додому і дивлячись на таке її порання, аж сам дивувавсь.

Сяк-так віддавши вечерю, Маруся пішла до корів, а Настя стала журитися і каже Наумові:

— Ох мені лишенько тяжке! Що ж отсе з Марусею діється? Каже — зовсім здорова, а за що не приньметься, що не почне робити, усе не до ладу, усе не так, як треба. Та чогось собі чи журиться, чи що? Нехай бог боронить, чи не з очей їй сталось?

— У вас, у жінок, усе з очей, — заворчав Наум, — Чи дитина змерзла на холоді, чи дитині душно в хаті, ви кажете: з очей; голодна, їсти просить — з очей, наївшись, не хоче — і то з очей; чи засміялась, чи зажурилась, чи сіла, чи встала — усе з очей, усе про все у вас очі. А що очі можуть зробити? Нічого; дивляться собі на світ божий та й годі. Рукою чоловікові біду зробиш, а язиком ще й гіршу, а очі нічому не привинні.

— А чому ж баби, котрі знають, та й злизують і шепчуть? Якби воно нічого, то нічого б і не робили, а то...

— На те шепчуть і злизують, щоб таких дурників дурити, як ти і прочії. Потурай тільки їм: вони, пожалуй, раді, щоб тобі за все, про все шептати, аби б грошики лупити. А хто що може чоловікові зробити, опріч бога милосердного? Він нашле біду, він і помилує; тільки молись і його одного знай; а з тою бісовщиною, з ворожками та знахурами, — не водись. Помолись, Насте, хоч лежачи, богу, коли не здужаєш підвестись; і я таки помолюсь, то й гляди, що Маруся наша завтра зовсім здорова буде. Мовчи ж, он вона іде.

Маруся, зовсім упоравшись і поприбиравши, розпитувала матір, чого треба на місті купити, і узяла у батька скільки треба грошей, послалась на лаві, помолилась богу і зверх усього ударила три поклони, щоб вже більш не думати про Василя, її так батько вчив:

"Коли, — каже, — тобі чого треба або журба тебе озьме, — зараз до бога. Вдар три поклони й проси, об чому тобі нужда, і жди певно від нього милості. Він наш отець, він зна, що кому і у якоє урем'я послать".

От з такою думкою лягла Маруся. Та що ж? І сон її не бере. Те й діло, що дума... та не об Василеві, де то вже! Вона його і знати не хоче... Та й нащо їй він... "Він досі вже посватаний; адже і хусточка у нього, що з кишені виньмав, то не хлоп'яча, а притьмом дівоча, і вже, вірно, вона йому подарувала... та він же невеселий на весіллі був... ото, мабуть, скучав за своєю голубкою... та ще щоб я об ньому думала? Як би не так! Він собі і сидів, неначе один у лісі, ні на кого і не дививсь..." Далі здохнула і дума: "І мене заняв тими горіхами, аби б то вже так!.. Ні, Василю, не нашим дівчатам об тобі думати, у тебе є своя... От уже любить її, думаю?.. Бачиться, усе об ній так і думав, бо ув очах так і видко були слізоньки... тепер вже вони досі укупочці... і вона вже, вірно, цілує його у тії оченьки, що, як блискавка, як згляне, так і сяє... от вже не націлує вона їх!.. Того ж то він по ній мав плакати... Чого ж я отсе плачу?.. Ох, горечко мені тяжке!.. Коли б була знала, не ходила б на те весілля!.. Нащо було розпитувати Олену про нього! Та дарма; я вже зовсім про нього і не думаю... та й він же про мене теж. Може, він думав, що... теє-то... я б то... що каже: я знаю такого, ще тебе любить, а йому б то вже не можна, що вже він посватаний... Бог з тобою! Нехай тобі бог помага! І оженися, і любися... Та чого ж я усе плачу?.. От того й туга така, що зачим я на те весілля ходила... Тепер засну вже... Завтра чим світ устану, піду на торг та й розіб'ю свою тугу. Коли ж з ним зострінусь на місті, то буцім його і не знаю, і не буду на нього дивитись... А вже він, вірно, з нею ходитиме по базару та дещо купуватимуть... бо, мабуть, і весілля швидко буде... То-то вже він буде рад, як ожениться!.. А вона?.. Чого ж я заливаюсь слізоньками?.. Ох, бідонька моя!. Ох, горечко моє! Чого-таки я на весілля ходила?.."

От так-то бідна Маруся, не хотівши й споминати про Василя, тільки об нім однім і думала, і хоч би тобі на часиночку очицями звела; плакала та журилась цілісіньку ніч. А й довга ніч у нас на клечальній неділі! Вечірня зоря ще не погасне, а світова вже й заньмається; блисне Віз, та вже докотившись до сход сонця.

От і тепер. Тільки що зірочки засяли у бога милосердного на небесах, тільки що розсвітилися, та й то не зовсім ясно, а неначе скрізь

серпанок... Соловейко стих біля своєї самочки, щоб виспалась хорошенько, не жахаючись; вітерець заснув, і гілочки по садкам, дрімаючи, ледве-ледве колишуться; тільки й чути, що через греблю на лотоках водиця цідиться і, мов хто нищечком казку каже, що так і дрімається, а то усюди тихесенько... Аж ось — недовго: зірочка покотилась... далі друга... третя — і поховались у синьому небі, мов у море канули; а прощаючись з землею, трошки сплакнули... от від їх слізоньок пала роса на землю. Канула її крапелька, зашелестіла у аері — і прокинувся вітерець та й поколихав тихенько гілочки по садкам та по ліскам... От і попрокидались птичі самочки, лупнули очицями, зацмокали носиками... тут зараз їх самчики, що біля них дрімали, попробуркувались і з радощів, — що настає вп'ять божий день і вони будуть з своїми самочками літати, гратись, любитись і що, може, яка і яєчко знесе, — з таких-то радощів заспівали своїх пісеньок, що рано й вечір хвалять господа небесного, отця милосердного як чоловікові, так усякому звірю, птиці та й самій манюсінькій комашечці, що й оком не вздриш. А не хто уже виспівувать як соловейко. Защебетав, залящав, зачиркав, засвистів, затріщав... то стихне, ніби пошепче своїй самочці, як її любить, а вона йому, мабуть, скаже, що й вона його любить і похваля його пісеньки, то з радощів і гукне на увесь садок... а як промеж того ще й носичками поцілуються... тут він уже й не стямиться... зажмуриться, защебече, затерчить, що аж неначе охрипне, та знову ще дужче лясне. Задрібоче, що аж дух йому запирається... Та усе ж то так гарно, так гарно, що розказати не можна, а на душі весело!

От на березах і листя зашупотіли промеж себе, що й вони, по ласці божій, будуть красуватись на ясному сонечку. Схаменулась травонька, як скропила її небесна росочка; піднялись стеблинки, розпукались цвіточки і, порозівавши ріточки свої, надихали на усю долину таким запахом, що, почувши його, забудеш про усе і тільки, здихнувши, подумаєш: "Боже милосердний! Отець наш небесний! І усе се, що тільки є на землі, у воді, під небесами, се усе ти тільки по єдиному милосердію своєму для чоловіка створив єси? А він, сеє мізернеє созданіє, ся билина, ся пиль і порошина, чи він же тобі благодарить? І як?.. О боже праведний! Буди і усегда милостив нам, грішним!.." Більш сього не вміємо що і сказать!..

Ось і рідесенький туманець пав на річеньку, мов парубок приголубивсь до дівчиноньки і укупі з нею побігли ховатись меж крутими берегами. Далі і хмарочки стали розходитись, порідшали й стали звертатись купками, мов клубочки, розступатись, щоб дати дорогу для якогось пишного, важного гостя, ніби царя якого, діющого добро усьому миру, і покотилось геть-геть за крутії гори, щоб тільки відтіля дивитися на те, що тут буде! Ось і зачервоніло на тій дорозі, де йому треба йти, і розіслалось, мов сукно, як кармазин, красне; далі неначе срібні цвітки по ньому хто посипав; а тут і увесь путь став мов золотим піском по червоному полю посипаний... Зазолотились і верхів'я дерева по лісам... і ось золотий по них пісок сиплеться по дереву нижче, усе нижче... нижче... Усе стихло... Чогось жде!.. Стало винирять з-за землі.. що? І світ, і огонь, і краса... І вже і на крайок його не можна зирнути оком, що ж буде, як усе явиться миру?.. І золоті промені від нього обсипали усю землю, і самії небеса стали ніби ще краще. Усе мовчить, жада, щоб швидше явилася у полноті краса миру!.. Ідеть... викотилось зовсім... озирнуло землю і... неначе повелівало: "Хваліте господа, що создав і мене, і вас, і кожний день посила мене давать усьому миру світ і усякому диханню жисть..." Тут знова пташечки, неначе по чиєму наученню, защебетали, усе мов знова ожило, чоловік знов принявся за діло своє... і що то: увесь мир ізрадувався!..

Ось вийшов і Василь із садка. Він добре чув, що Маруся з Оленою змовились укупі йти на місто, так він і не пішов вже додому у город, а у тім же селі, від города верстов з чотири, скитався усю ніч, і як стало світати, то він вже і беріг їх. Визиравши із садочка, побачив, що дві дівчини геть-геть відстали від прочого народу, тихенько ідуть собі і розговорюють; він зараз вгадав, що хто то йде, бо серце у нього тьохнуло й подало звістку; ото він і пішов, буцімто у город, тихою ступою, похиливши голову, мов задумався; а у самого аж жижки трусяться, і дух йому захватує від радощів, що ще побачить Марусю і поговорить з нею.

От ідуть дівчата: Олена, як та сорока, скрегоче, що на ум збреде, а Маруся буцімто і слуха, та усе про своє гада... аж зирк?.. і пізнала свого

Василя!.. Руки й ноги затрусилися, у животі похолонуло, і дух зайнявсь, і сама ні з місця.

— Та йди-бо швидше! — крикнула на неї Олена. — Чого ти зопиняєшся? І так опізнились.

— Та хто його зна, чи спіткнулась, чи що, — каже Маруся, сама ж ні з місця, хоч так би і летіла до Василя, як та голубка до голуба; бо вже й забула, що, мабуть, він не її любить, що він вже посватаний на хазяйській дочці... усе забула, а тільки того й бажа, щоб бути укупці з своїм Василем.

От як почув Василь, що дівчата вже за ним гомонять, озирнувсь до них, зняв шапочку, поклонивсь і каже:

— Добридень, дівчата. Боже вам помагай!

— Спасибі! Нехай і вам бог помага! — сказали йому ув один голос дівчата.

От їм і каже Василь:

— Чи не бігла проти вас яка собака?

— Цур їй, пек від нас! — каже Олена. — Ми її не бачили; хіба де біга?

— Ось тутечки тільки перед вами кидалась на людей, — казав Василь, — то проженуть її, а вона відтіля забіжить, та й не знаєш, відкіля її і стерегтись. Та така сердита, на всіх так і кидається. Так я отсе виломив собі коляку та йду і озираюсь.

— Ой лишенько! Я її боюсь. Вернімось, Марусю! — каже Олена.

— Не бійтесь, дівчатка; адже ви у город і я у город, то я з вами буду йти, а коли набіжить, то вас обороню.

— От за се спасибі! Тепер нам, Марусю, не страшно, — сказала Олена, а сама радісінька була, що з парубком буде йти усю дорогу. Отак і пішли собі укупці.

Зовсім же то наш Василь збрехав, що будто там бігла яка б то собака. Се він знарошне їх налякав, щоб вони припросили його проводити їх і щоб не царамонилися з ним іти.

Ось як ідуть, і Василь їх попереджа — звісно вже, молодецька походка проти дівчачої — та й піджида їх; от Маруся збиралася, як би то з ним заговорити, а далі й каже:

— Бачите, як ми тихенько йдемо і ви нас піджидаєте. Може, ми вам боронимо?

— А чим? — каже Василь. А Маруся каже:

— Тим, що; може, вам... пильно треба у городі бути? Може, вас хазя... хазяїн жде? — Себто надогад буряків, щоб випитати його, чи не скаже чого про хазяйську дочку.

— І вже мені тепер город! Забув про його і думати, — сказав Василь, а далі, тяжко здохнувши, каже: — Одно в мене на думці: коли б то бог поміг! Тільки затим і піду до хазяїна, щоб...

— А чому ви учора на весіллі не танцювали? — перебила йому Олена та й почала з ним пащекувати. Він їй слово нехотя скаже чи не скаже, а вона йому десять; та так і стриже, так і стриже, та вигадує, та докладує, та придирається, що вже Василь ніяким побитом і не відчепиться від неї.

А сердешна ж то Маруся зачепила було Василя, — тепер і сама не рада. Вже ж тепер він, не таючись, сказав, що у нього щось є на думці і що затим тільки і йде до хазяїна. Се вже, певно, щоб домовитися об сватанні на його дочці.

От у таких думках та гадках іде не йде, і ноги не служать; і сердиться на себе, чого вона на торг пішла; сердиться на Василя, чого він їм назустріч попався, і вже мов засватаний, а з чужими дівчатами ходитиме по базару; сердиться і на Олену, чого вона така весела, чого так з засватаним парубком пащекує; сердиться на усіх і за все, а сама не зна на кого і за що.

От прийшли у город, походили по базару; Олена зараз скупила все, що треба їй було, а Маруся тільки ходить за нею та світом нудить і усе нападається на Олену, що притьмом пора додому. А Василь усе за ними ходить та — як той міхоноша у колядці — носить Марусин кошик та склада, що Олена купує. Далі осміливсь якось-то спитати Марусю (бо, бачивши, що вона усю дорогу мовчала, думав, певно, що вона на нього сердиться), та й пита:

— А ти, Марусю, чом нічого не купуєш?

— Та мені небагацько... дечого й купувати... — каже Маруся та й відвернулась від нього, щоб не дивитись на чужого жениха, — тільки й треба купити матері... кресало на люльку... а батькові... ниток красних... на мережки до хусток... та яловичини... на петрівку.

Отак наварнякала наша Маруся, що трохи й сам Василь їй у вічі не насміявсь; ще то добре, що не чула сього Олена, торгуючи у перекупки шпильки.

Василь тільки собі тихесенько усміхнувсь, бо догадавсь, що щось не так воно є, та й узявсь, що треба було Марусі, купити. Покупивши і поскладавши у кошик усе докупи, каже:

— Вже ж як хочете, дівчатка, а я вас спроводжу аж додому, щоб оборонити вас від собаки; та й мені таки у вашім селі є до чоловіка діло.

Оп'ять-таки Василь збрехав: не було йому ніякого діла ні до якого чоловіка, а хотілось йому... та побачимо, що буде дальш.

От і пішли вони собі вп'ять укупці з города. Тільки що вийшли з улиць на степок, от Олена як крикне:

— Ох, я дурна та божевільна! Забула зайти до шевця по батькові чоботи. Що тут мені на світі робити?

Потолкувавшись, порадились, щоб Олена сама вернулась у город за чоботами, затим що недалеко і у вулицях не страшно, а Василь щоб зостався біля Марусі і щоб тут же дожидали Олени, а вона мусила швиденько вернутись.

От як зосталися удвох Василь з Марусею, та й посідали на горбику; зараз Василь їй і каже:

— Марусю! Хоч ти розсердишся на мене, хоч проженеш від себе, хоч не звелиш, ніколи на очі попадатись, а я таки тобі тепер договорю, що учора хотів сказати...

— Що там таке? — спиталась Маруся, а сама злякалася так, що не можна й розказати, а сама не зна чого.

— Марусю! Чи я ж один був такий на світі, щоб, побачивши тебе, не полюбив щиро? Люблю я тебе, Марусенько, усім серцем моїм, люблю я тебе більш усього на світі!.. Не сердься на мене, не відворочуйся, не затуляй очиць твоїх білою рученькою; дай її мені сюди, нехай пригорну її до свого серденька, та тогді хоч і вмру, коли тобі невгодна щирая моя любов!.. Що ж ти мовчиш? Чом не глянеш на мене?.. Промов до мене хоч

півсловечка; скажи, що ти не сердишся за мою любов. Роззнавай мене, розпитуй про мене, може-таки, про мене що-небудь і добре почуєш.

Тільки, що став так Василь говорити, то Маруся і не стямилась; серденько в неї так і б'ється, а сама, як у лихоманці, так і труситься; боїться і сама не зна чого; коли б земля розступилася, так би вона і кинулась туди та й... Василя потягнула б за собою; коли б їй крила, полетіла б на край світу... та не сама, а усе б таки з Василем. Що ж їй робити? Земля не розступається, крил у неї нема, ноги неначе не її, одну руку вхватив Василь та й держить біля свого серця, а воно так же колотиться, як і в неї; очицями зовсім світу не бачить, а ще таки другою рукою закрила їх та й питається Василя так тихесенько, що й сама гаразд не чула:

— Адже ж ти просватаний?

— Ні, Марусю, ні на кому я не сватаний і ні об одній дівчині до сієї пори і не думав. Побачивши тебе учора, світ мені повернувся; без тебе не хочу жити, та бачу й сам, що не можна мені без тебе й дихати. Та й где я найду краще тебе?

— А хазяйська дочка? Адже він тебе бере у прийми? — сказала Маруся вже трошки сміліш, бо на серці їй не так вже важко стало.

— Не тільки хазяйська дочка, та хоч би королівна, хоч княгиня, та хоч би і сама охвицерівна, — не подивлюсь ні на кого, усіх презрю для тебе. Одна моя втіха, одно моє щастя, коли ти мене будеш хоч трошечки любити! Розпитай про мене; цілий год ждатиму, тільки...

— Е! годі!.. так довго-бо...

— Скільки хоч, що хоч роби зо мною, тільки не проганяй мене від себе, не сердься...

— Та я й не серджусь...

— Чого ж ти закриваєшся, чого відвертаєшся від мене? Може, любиш кого другого? Кажи, не соромся; нехай я се сам почую від тебе та й піду світ за очима!

— Ні-бо... я другого не люблю...

— Так зглянь же на мене, не закривайся!

— Але! ще б і не закриватись! Мені-бо стидно.

— Чого ж тобі стидно, скажи? Тут нема нічого, що я кажу...

-— А то ж і не стидно сказати... що я тебе... люблю? Ні за що у світі не скажу... — та, сеє сказавши, як заплаче гірко і стала його прохати: — Василечку, голубчику, соколику мій! Не випитуй же в мене, чи люблю я тебе; я сього тобі зроду не скажу, щоб ти не посміявся надо мною... Я й сама не знаю, що зо мною сталося: я ще нікого не любила, нікого не хотіла любити, цуралася парубків, а як побачила тебе, світ мені не змилився, усім я нудила, усюди я скучала; а як сказали, що ти просватаний, так я й сама не знала, що й робити.

— Марусенько, моя лебідочко, зірочко моя, рибочко, перепілочко! — приговорював Василь, обнімаючи свою Марусю. — Я ж землі під собою не чую — я мов у раю! Чи не сплю лишень я? Так се правда, що ти любиш мене, Марусенько? Скажи мені, правда?

— Не скажу, Василечку, єй-богу, не скажу!

— Чом же не хочеш завірити об моїм щасті?

— Стидно-бо.

— МарусюІ отже поцілую, коли не скажеш.

— Та хоч десять раз цілуй, аби не я тебе; а усе-таки не скажу...

— Отак же... отак... отак же!.. — приговорював Василь, цілуючи її раз п'ять не віддихаючи, та вп'ять знову за те ж... та аж вже не зміг і слова промовити... А Маруся лежить у нього на руках і сама себе не тямить, чи вона у раю, чи вона де? Так їй хороше було! Хоче щось сказати — і слова не промовить, хоче від нього вирватися, так неначе прикована до Василевої шиї; хоче зажмуритись, так очі, против її волі, так і зазирають у Василеві очі, що, як угілля на вогні, палають, хоче від нього відвернутись, а й сама не зна, як горнеться до нього... А він?.. Він тільки розгляда її, неначе їсть її очима; забув увесь світ; хоч би йому тут з пушок палити, хоч би хто його не кликав, нічим би не вважив, тільки що розгляда свою Марусеньку, держачи її на своїх руках.

Далі схаменулась вона, здохнула тяжко і крізь сльози сказала:

— Василечку! що се зо мною сталось? Нічого не тямлю, не знаю сама себе; тільки у мене й на думці, що ти мене любиш, що ти мій... та більш мені нічого і не треба!.. Боюсь тільки, чи нема мені за те гріха?

— За що, моя Марусенько? — сказав Василь, пригорнувши її до свого серденька, і поцілував щиро.

— Ох, не цілуй мене, мій сизий голубоньку! Мені усе здається, що гріх нам за се... Боюсь прогнівити бога!

— Так я ж тобі, моя Марусенько, тим же богом божуся, що нема у сьому ніякого гріха. Він повелів бути мужу й жоні; заповідав, щоб вони любили один одного і щоб до смерті не розлучалися. Тепер ми любимося; дасть бог, сполним святий закон, тогді і не розлучимося на вік наш, а до того часу, як зійдемося, нам можна без гріха і любитися, і голубитися...

— А не дай боже, як... — сказала Маруся та й притулилася до Василевого плеча; і не доказала, і боїться зглянути на нього.

— Не доведи до того боже! — аж скрикнув Василь і аж злякавсь, подумавши, про що Маруся йому тільки нагадувати стала. —— Буду, — каже, — тебе, моя зозуленько, як ока берегти. Ніяка скверная, бісовська думка і на серці не буде. Не бійсь мене; я знаю бога небесного! Він покара за злеє діло усе рівно, що за душогубство. Не бійся, кажу, мене; і коли б вже й так прийшлось, щоб ти стала забувати і бога, і стид людський, то я тебе обережу, як братик сестрицю...

— Братику мій милесенький! — скрикнула Маруся і обняла його рученятами; довго дивилася йому у вічі, як тая ясочка, а далі й каже: — Тепер я сама тебе поцілую аж тричі, бо знаю, що й в тебе на думці нема ніякого худа. — Та й припала йому на плече, зазираючи йому у вічі, та так пильно, ніби баранчик, що його хотять різати, а він жалібно дивиться, так і вона зирнула на Василя, а сльозинка, неначе тая росинка на цвіточку, так у неї в очицях засяла; та так жалібно, як тая сопілочка заграла, так вона його спитала: — Як же ти мене після сього покинеш?

— Не говори мені сього, Маню! І не думай об сім, моя кришечко! Гріх божитись, а я от смертельною клятвою побожуся, коли мені не віриш...

— Вірю, вірю, мій соколику, мій лебедику! І що б ти мені не сказав, усьому вірити буду...

Багато розказувати, що там Василь з Марусею розмовляли; забули про увесь світ, і де вони є, і що кругом них, і якби не гукнула ще здалека на них Олена, то б, підкравшись тихенько, бачила б усе, як вони поговорять-поговорять та й знову цілуються. Як же почули Олену, так зараз і розрізнилися, неначе і не вони: Василь став, буцім мала дитина, пісочком пересипатись, а Маруся тут же знайшла черепочки та давай у креймахи грати, а самі і не ззирнуться меж собою.

От пішли усі укупі додому. Олена подумала: "Що се сталося з нашою Марусею? Ніколи не була така весела і говорлива, та ще з парубком, що було їх жахається, як не знать чого, а тепер сама заговорює, жартує, вигадує і, знай, сміється з Василем, а мене буцім і нема з нею. Уранці, як ішли, так пари з уст не пустила, а тепер не замовчить ні на часинку; уранці насилу йшла і на мене нападалась, чого я спішу, а тут поперед усіх біжить, землі під собою не чує та, знай, кида на Василя то пісочком, то скіпочками, а він її ловить, а піймавши... аж руки крутить. Се щось недаром! Тривай лишень ти, смирна, що нас було за іграшки з парубками кориш; я тобі віддячу..."

Стали доходити до села, от Василь і каже:

— Тепер же прощайте, дівчатка. Мені так весело було з вами; спасибі вам і дуже спасибі за все, за все, за все. Не знаю, коли-то з вами побачусь? (А у Марусі аж слізоньки покотились; обтерла швидше хусточкою, щоб Олена не бачила, та й стала буцімто пісеньку мугикати і неначе підтанцює під неї, а сама пильно дивиться у вічі Василю). Нате ж усе, — каже Василь, — ваше добро; вибирайте з кошика; може, чи не загубив я чого? А я вже піду своєю дорогою.

От дівчата стали вибирати. Олена усе забрала й поклала за пазуху, а Маруся, переглядівши, поскладала у кошик і пішла собі. Тільки що відійшов від них Василь чимало, аж Маруся, буцімто схаменулась і згадала, і каже:

— Отак же! Усе позабирала, а синій камінець, що батько звелів купити, я й не взяла у Василя. Побіжу дожену його! — Доганя, а сама, знай, кричить, щоб він підождав. Вже ж щоб то Василь та не почув Марусиного голосу? Не знаю! Стоїть як на шпичках і дожида, щоб Маруся підбігла до нього, і що то вона йому скаже?

Ось вона, догнавши його, сказала:

— Я знарошне, буцімто забула у тебе синій камінець, щоб тобі нишком сказати: приходь сьогодні на озера, що у нашому бору, я там буду; то ще поговоримо. Пусти ж, не заньмай мене, щоб Олена не догадалась. Ке сюди камінець і прощай, мій соколику милий! Приходь же! — сказавши, та скільки є духу до Олени.

Олена ж усе підглядала та й думала собі: "Добре ж до якого часу! Не буде мене тепер зупиняти".

Прийшла Маруся додому; батечку! весела, моторна, і говорить, і розказує, і порається за трьох, так що мати, дивлячись на неї, аж повеселішала, і їй полегшало. Хотіла було сваритись на дочку, зачим довго проходила, так та ж як узяла коло неї леститись, і приговорювати, і розважати її, а сама піч топити, зілля кришити, горшки наставляти, так що горить у неї діло.

Не вспіла мати оглянутись, вже у Марусі і готов обід: сіла, ручки зложила і, знай, маті розказує, як-то їй добре було йти на базар холодком, що бачила на місті, як торгувалась, як купувала; і кого бачила, і з ким говорила, і яка проява лучалась: усе-усе до послідного раз по й'ять розказувала, тільки про Василя нічичирк! Вона б то й хотіла матері розказати, та не знала, з якого кінця узятись, та й подумала: "Нехай же спитаюсь у Василя; він мене навчить, як про се розказати".

Прийшов і старий Наум; обіда і дума: "Зроду Маруся такого мудрого борщу не варила, як сьогодні; і мнясо добре спечене, і усе-таки гаразд, а лучче всього, що сама така веселенька, і усе вигадує, і жартує". Далі і каже Насті:

— Бач, я ж казав, що не треба ні злизувати, ні шептати, само минеться.

Після обід, чи прибрала Маруся, чи не прибрала, мерщій вхопила глечичок та й каже:

— Піду ж я, мамо, назбираю вам суниць; там таких багацько на базарі було, і наші дівчата горщечками так і носять. І вам назбираю і, може, дещо і продам.

Ще мати їй нічого на се і не сказала, а вона вже і за воротами, і прямо поспіша у бір на озера. Хоч і бачить по дорозі суниці, та не збира, а дума: "Василь мене, вже, мабуть, жде; піду швидше до нього; а як посиджу з ним та вертатимусь додому, тогді і ягідок назбираю".

Недовго шукала вона свого Василя: тут зараз і є. Як же зійшлись, так дарма, що тільки, може, часів три не бачились, а так неначе десять год розно були. Обнімаються, цілує один одного, розговорюють, розказують; то, побравшись за рученьки, ходять, то вп'ять посідають, то вп'ять за те ж. І незчулись, як вже стало вечоріти. І то ж бо правда, що коли будеш укупі з тим, кого любиш, то день так швидко пробіжить, як часиночка.

От Маруся перша крикнула:

— Ох мені лишенько! Чи бач, де вже сонце?

— Так що ж? — питає Василь.

— А те, — каже Маруся, — як я додому піду!

— Не бійсь нічого, я тебе опроводжу.

— Не те, щоб я боялась, а те, що ягідок не збирала: а я за ними просилась у матері. Що мені тут на світі робити? Розкажу матері, що заговорилась з тобою та й забула.

— Ні, Марусенько, потривай ще матері об мені говорити.

— А чому ж?

— Ще, моє серденько, не урем'я. Треба підождати.

— А як се можна? Матері і батькові треба усе зараз розказати й ніколи перед ними не брехати. Що ж я тепер скажу, що я не набрала суничок?

— Що хоч. Маню, те й скажи, тільки не говори про мене: я сам, як прийде пора, я сам скажу.

— Та гріх же брехати і перед ким-небудь, а не тільки...

— Се не буде брехня, і їм треба усе розказати; тільки як скажеш тепер, а вони, мене не знавши, подумають, що я який-небудь ледащо, що тільки зводжу тебе з ума, тебе будуть лаяти, мене стануть цуратись і будуть нас розлучати. Потерпи, моя рибонько, хоч через петрівку; я так наведу, що вони про мене будуть знати і чути що-небудь непогане; тоді пришлю людей, тоді їм усе і розкажеш. То брехня і гріх, як зовсім потаїти, а то ми тільки прежде якого часу їм нічого не скажемо. Чи так, моя паняночко? —спитав та й поцілував її щиро, від серця.

— Може, воно і так, — довго подумавши, Маруся сказала. — Я вже нічого не знаю, а усе робитиму, що мені скажеш. Тільки вже, Василечку, мій козаченьку! як собі хочеш, а я вже більш до тебе не вийду ні сюди, ні на вулицю, ці на базар, нікуди.

— А се ж то чому? — спитавсь Василь злякавшись.

— Як собі хоч, а тільки, по моїй думці, се вже гріх, коли чого не можна матері сказати та теє і робити нишком від неї. Хоч розсердись зовсім, не тільки так насупся, як тепер, тільки вже я не прийду, і не дожидай мене, і не шукай мене. Інше діло, якби я посватана була, тоді б і нічого; а то хто-небудь побачить, та про мене ще й слава піде? Не хочу, не хочу! Нехай бог боронить! Мені тепер і Олени страшно; вона щось дивилась на нас пильненько, як вернулася з города, і усе щось собі під ніс бормотала.

Зараз же, прийшовши, піду до неї і усе їй розкажу і попрошу, щоб до часу нікому не говорила. Прощай же, мій соколику, мій Василечку! Не сердься ж бо на мене; адже ти кажеш, що скоро пришлеш старостів? От ми ненадовго розлучаємось.

Скільки не просив, як-то не молив її Василь, щоб таки виходила сюди хоч через день або через два, так ні за що на світі не захотіла і з тим пішла додому, не звелівши йому йти за собою. Він пішов, понуривши голову, горою додому, а вона бором та й здумала, щоб не так-то перед матір'ю у брехухах зостатись, пішла проти череди, знавши, що й Олена кожного вечора тож виходить. От і хотіла їй усе про Василя розказати і просити, щоб мовчала.

Олена не вийшла проти череди, і дівчата сказали, що сьогодні ранком, поки вона була на місті, приїхали старости й жених аж з хуторів; та не подивились ні на закон і ні на що, бо чоловік кріпко хороший, і рушники ранком подавали, далі звінчали і, узявши її, з батьком і матір'ю поїхали, і там, на хуторах, аж верстов за двадцять, і весілля будуть справляти.

Агу! нашій Марусі трошки легше стало, що не буде свідителя, як вона подружила з Василем.

Прийшовши додому, тяжко їй було відбрехуватись перед матір'ю, що не принесла ягідок; бо, зроду не брехавши ні в чім, не знала, як і викрутитись і що сказати. Сяк-так, то чередою, то Оленою затерла, зам'яла діло — і кінці у воду.

Поки поралась та прибирала і була з матір'ю, так їй і весело було, а тим більш, що матері стало легше і вже піднялась з постелі; батько теж веселий і ласкавий був до неї; от вона не тільки не журилась, та ще сама собі дякувала, що так з Василем зробила; і, ходячи і пораючись, усе думала: "Коли б швидше можна було їм розказати про Василя, то як би гріх з душі".

Як же лягла на постіль, так і не подумала, щоб спати. Зараз прийшоь їй на думку Василь, як-то він, мабуть, журиться, що не скоро з нею побачиться; та як і їй бути? як, не бачившись з Василем неділю або може, — нехай бог боронить! — і дві, як і жити на світі... "Іще таки учора, — дума собі, — ще я не так його любила, як сьогодні, після того часу, як він сказав, що мене любить, та ще... як поцілував!" Та, здумавши се, як засоромилась! і поночі чує, що вид у неї як жар горить! "Що ж отсе я наробила? — дума собі. — Чи се ж я, що і слухати не хотіла об хлопцях? Скрізь землю б пішла від стида й сорому! А що, як ще Василь надо мною сміється?" Тут їй ще душніш стало; а далі як роздумала, що Василь зовсім не такий, щоб йому сміятись, і що він божився, що її кріпко любить, то і утихомирилась, і тільки того соромилась, що... цілувалася з ним і у бору довго з ним сиділа. "Та се ж вже, — так дума, — і вперше, і востаннє. Се на мене любов напала, а матуся казала, що любов — як сон: не заїси, не заспиш і що робиш, не знаєш, мов вві сні. Борони мати божа, щоб я гіршого чого не зробила! Та як не буду з ним бачитись, то і жартувати ні з ким буде. Добре ж я зробила і сама собі дякую, що не звеліла йому до себе ходити".

Так собі порадившись, устала (бо вже і розсвіло) і зараз прийнялась поратись. Що ж? Тут корову доїть, а сама озирається, чи не йде Василь. По воду пішла, оглядається на Василя; у хаті сало товче, а на двері погляда, чи не Василь їх відчиня. За стіл сіла обідати, а сама у віконце усе зирк та зирк, чи не йде Василь. І жде його і не жде, і хоче, щоб прийшов, і боїться, щоб не прийшов.

Після обід, у хаті сидячи, дума: "Коли б не ввійшов! піду на вдвір'я". Надвір вийде: "Коли б не йшов вулицею та щоб мене не побачив, піду лучче у хату". І так, знай, світом нудить удень, а ніччю мало чого й спить, усе їй те на думці, що коли-то вона побачить Василя і коли-то не буде з ним розлучатись.

І Василь не луччий був її. Не тільки роботу, покинув хазяїна і город; знай, блука круг села, де жила Маруся. Ходить, ходить, у бір піде, над озерами, де з нею сидів, сяде — нема Марусі, не йдб Маруся. По селу

вулицями ходить, та не зна, де її хата, не зна, як і батька її звуть і прозивають. Маруся та й Маруся, більш йому нічого не треба було знати; і він її не питав, затим, що ніколи було; усе їй розказував, як її любить, або слухав, як вона розказувала, що як вона його любить.

От вже і лущання пройшло, тиждень петрівки минається; ходить наш Василь і не зна, що вже йому й робити. Аж ось іде своєю дорогою, бачить, чоловік віз мішки від вітряка, та вісь йому і уломилась. Чоловік той хоче, щоб підв'язати як-небудь, так шкапа не стоїть; і той чоловік мучиться з нею, а друге й те, що й воза не підніме, бо вже собі старенький був.

От Василь, парень-друзяка, побачивши сеє, підійшов до нього, поздоровкався і каже:

— Ке лишень, дядьку, я тобі поможу, а то не з твоєю силою справитись з мішками і з шкапою. — Чоловік той подякував і попросив помогти. Василь як принявся, разом справили віз, і сяк-так, на трьох колесах, можна було доїхати. Чоловік ще більш дякував Василеві й просив, коли по дорозі, проводити його до двора, щоб часом не порозв'язовалося; тогді він вп'ять не здужа справити, а вже й вечоріло.

Василь пішов за ним помалу і нічого не розпитував, бо йому до всього було байдуже, тільки, знай, об Марусі й дума. От іде та іде за возом, — бачить, чоловік у тім селі, де Маруся живе, та повернув у вулицю. Василь зрадувався. "От, — дума, — тут пробуду, то, може, що-небудь прочую — про Марусю, як-то вона, моя галочка, поживає".

Аж от заїжджає чоловік на двір. Василь зиркі біжить його Маруся назустріч до чоловіка і кричить:

— Де се ви, тату, були? Ми вже вас... — та й замовкла, як уздріла свого лебедика, та з радощів уже не зна, що й робити: вернулась у хату та аж труситься і не зна, що й робити.

Наум (се то він і був), позносивши мішки у комору, розпрягши кобилу й упоравши все з Василем, ввійшли у хату, посідали, поговорили. Василь вже не мовчав, то про се, то про те розпитував; про себе розказував, як живе, де служить; звичайний був проти Насті, а на Марусю, що тут микалась то в кімнату, то в хату, то з хати у сіни, то з сіней вп'ять у хату, і не дививсь зовсім і буцімто й не він. І вона собі дарма, неначе його зроду вперще бачить.

Посидівши Василь і наговорившись, став збиратись додому. Наум і каже:

— Приходь, Василю, коли хоч, до нас завтра обідати: неділенька свята, іще наговоримось,

Василь сказав, що прийде, поклонивсь і пішов з хати, а Наум кликнув:

— А де ти, Марусю? проведи Василя від собаки за ворота.

Марусі на руку ковінька: мерщій з хати, і ще Василь не вийшов із сіней, вона вже й біля нього, і зчепились рученьками. Вона йому й каже:

— Василечку! Якби ще тебе не побачила хоч день, то б і вмерла.

— Завтра, Масю, і я тобі розкажу, як страждав без тебе. Тепер, зділай милость, прислухайся, що старі про мене казатимуть: чи будуть хвалити, чи корити? Та й розкажеш мені, щоб я знав, як наше діло начинати.

— А ось що я зроблю, Василечку: коли мої старі будуть тебе хвалити, то я пов'яжу на голову червону скиндячку і коси покладу: коли ж, не дай боже, що ні, то пов'яжу чорну стрічку, без кіс. Ти тільки приїдеш, так на мене і дивись, то й знатимеш. Прощай же, мій лебедику, до завтрього.

Увесь вечір Маруся, хоч ложки, миски перемивала, мисники змивала, піч мазала, милася, та все так тихенько робила, що її не чути було вовсі: боялась-бо вона, щоб через свій шелест не пропустити якого слова, що батько й мати казатимуть про Василя; а ті, знай, його хвалять. Настя те й діло розказує, який вій звичайний, який собою красивий; а Наум хвалить, який-то він розумний, неначе письменний.

— Я, — каже, — знаю його весь рід; чесний, дядьки заможненькі, хоч він собі сирота, та ба! І отцевський син не буде такий бравий козак, нічого казать.

Маруся не пропустила ні жодного словечка і ще звечора наготовила червону скиндячку, щоб завтра на голову положити, і з веселістю, і з радістю лягла спати; тільки того вже не можна вірно сказати, чи спала вона ту ніч хоч часинку?

Уранці вирядилась щонайкраще: поплела коси у самі міленькі дрібушки і вінком на голову поклала, пов'язала, які були луччі, скиндячки, а зверх усіх положила червону й квіточками заквітчалась. Чи шатнулась там, чи як, а вже і обідати у неї поспіло: борщик з живою рибкою (бігала сама звечора до сусіда, рибалки, та й випрохала), каша пшоняна до олії, солона тараня з пшенишними галушечками та вареники з сім'яною макухою. Упоравшись, ще з батьком до церкви сходила.

Тільки що вернулась з церкви, Маруся зирк у вікно, аж Василь уже і йде; зараз вибігла, буцім боронити його від собаки, а більш за тим, щоб подививсь, що на ній червона скиндячка. От вибігла та мерщій і кричить: "Не бійсь, не бійсь!" — а рукою поводить по лобові, неначе каже: "Не бійсь, ось бач, що червона скиндячка!"

Ну, як там було, пообідали, гарненько і наговорились. Після обід Наум ліг до Насті ськатись та й заснув, а далі і Настя схилилась та й собі заснула. А молоді, знай, собі голубляться та милуються. Далі, як старі

проснулися, та й сиділи то в хаті, то під коморою у холодку, аж поки зовсім увечері Василь пішов додому.

Унадився ж наш Василь до старого Наума що божий день: то діло було до коваля, то до бондаря, то так до чоловіка приходив за ділом, та усякий раз і зайде до Наума; коли застане, то з ним, а коли не застане, то з Настею посидить, поговорить; і так вони вже до нього привикли, що коли який день хоч трохи забариться, то вже вони й скучають, і той і та кажуть:

"Нема ж нашого Василя! Не йде обідати". Бо усякий раз вони його зоставляли у себе обідати. А Маруся? Маруся себе не тямила від радощів. Василь прийде, то вона вже найде місцечко, де з ним обо всім тихенько переговорить і намилується; а коли і без нього, то тільки й чує, що старі його вихваляють.

От дождались і Петра, розговілись.

На самого полу-Петра, так вже перед вечором, вбігла Настя в хату, аж задихалась, та й кричить:

— Науме, Науме! Либонь, старости йдуть.

— До кого?

— Та до нас, до нас; от вже у дворі. Сідай швидше на лаву; а ти, Марусю, біжи хутко у кімнату та вбирайся.

Маруся, як тільки почула про старостів, то що було у руках, усе попускала і не стямиться, що й робити; тільки дивиться на матір, а очиці як жар, так і горять; а сама була рум'яна, а то почервоніла, як калина. От мати мерщій пхнула її у кімнату і стала її убирати у нову плахту і усе, що треба, по-дівчачи.

Затим ось стукнуло під двер'ю палицею тричі.

Наум хутко достав нову свиту, новий пояс, одягається, підперізується, а сам труситься, неначе з переляку, і каже собі нищечком:

— Господи милосердний! дай моїй дочечці доброго чоловіка; не за мої гріхи, а за її добрість пошли їй щастя.

От вже стукнули і вдруге, теж тричі, палицею.

Наум, одягшись зовсім, ізмів із скатерті, що на столі, і, посунувши хліб, що завсегда лежав на столі, к покуттю (а за тим Настя засвітила свічечку перед богами), сів на лавку в кінці стола й дожидається.

Аж ось стукнули під дверима і втретє, теж тричі. Тогді Наум перехрестився і каже до них:

— Коли добрі люди та з добрим словом, то просимо до господи! Насте! іди ж сідай і ти.

От Настя, затим упоравши Марусю, вийшла і, перехрестившись тричі, сіла біля Наума.

За Наумовим словом ввійшли в хату двоє старостів, люди хороші, міщани, у синіх жупанах аглицької каламайки, поясами попідперізувані, з паличками, і у старшого старости хліб святий у руках. За ними ввійшов Василь... крий матір божа! — ні живий, ні мертвий: білий як стіна.

Пришедши у хату, старости помолились богу святому і поклонились хазяїну і хазяйці.

Зараз Наум (хоч і знав їх дуже добре, а тільки для закону) пита:

— Що ви за люди й відкіля, і за чим вас бог приніс?

Старший староста й каже:

— Прежде усього подозвольте вам поклонитись і добрим словом прислужитись. Не позгнушайтесь вислухать нас; і коли буде теє, то ми і онеє; коли ж наше слово буде невлад, то ми і підемо назад. А що ми люди чеснії і без худої науки, то от вам хліб святий у руки.

Наум, узявши хліб, поцілував і, положивши на стіл край свого хліба, каже:

— Хліб святий приймаємо, а вас послухаємо. Сідайте, добрі люди! До чого ще дійдеться, а ви своїх ніг не турбуйте, може, й так здалека йшли. Аз якого царства, з якого государства?

Старший староста і каже:

— Ми є люди німецькії, а йдемо з землі турецької. Ми собі ловці, удалії молодці. Раз дома, у нашій землі, випала пороша... Я і кажу товаришу: "Чого нам дивитись на таку шквирю, ходім ськать усякого звірю", — і пішли, їздили, слідили і нічого не получили. Назустріч нам якраз їде на вороному коню отсей князь (а Василь устав та й кланяється, бо се про нього говорили). От після зустрічі він каже-говорить нам такії речі: "Ей ви, ловці, добрі молодці! услужіть мені службу, покажіте дружбу: ось якраз попалась мені лисиця або куниця, а трохи чи не красна дівиця, їсти-пити не жалаю, достати її жалаю. Поможіте, піймайте; чого душа захоче, усього від мене бажайте. Десять городов вам дам і скирту хліба". От ловцям-молодцям того і треба. Пішли ми по слідам, по усім городам. Перш слід пішов у Німеччину, а далі у Туреччину; ходимо, шукаємо, а її не піймаємо. Усі царства-государства пройшли, а її не знайшли; от і кажемо князю: "Не тільки звіра в полі, що куниця; пошукаємо деінде, найдеться й красная дівиця". Так наш князь затявсь, при своїй думці зоставсь. "Скільки, — каже-говорить, — по світу не їжджав, у яких царствах-

государствах не бував, а такої куниці, ніби красної дівиці, не видав". От ми усе по сліду йшли та в се село — як зоветься, не знаємо, — прийшли. Тут вп'ять пала пороша, ми, ловці-молодці, давай ходить, давай слідить; сьогодні рано устали й зараз на слід напали. Пішов наш звір та до вас у двір і з двора до хати; тепер жалаємо його піймати. Певно, вже наша куниця — у вас у хаті красна дівиця. Нашому слову кінець, а ви зробіте нашому ділу вінець. Віддайте нашому князю куницю, вашу красную дівицю! Чи віддасте, чи нехай підросте?

Поки староста це законне слово казав, Маруся у кімнаті усе поклони била, щоб батько віддав її за Василя, а він, сидячи на лавці, скрізь двері дивиться на неї та теж то здихне, то з нею переглянеться. Як же усе староста розказав і прийшлося батькові одвітне слово казати, вона так і припала до дверей, і слуха.

От Наум усе, насупившись, слухав; помовчав, а далі і каже:

— Не вмію я до прикладу у сім ділі сказати... Спасибі вам за вашу працю. Ідете ви з дальної дороги, то, може б, випили по чарці?

Маруся, як се почула, та в голос; Настя аж об поли руками вдарила та й крикнула:

— Ох мені лихо! А чому ж се так? А Василь так об землю і кинувся, та аж придівз навколішках до Наумових ніг, та цілує їх, та гірко плаче і просить:

— Будьте мені батеньком рідненьким! Не гнушайтесь бідним сиротою!.. За що в мене душу віднімаєте?.. Не можу без вашої Марусі жити! Буду вам за батрака вічно служити... Буду усякую вашу волю сполняти... Що хотіть, те й робіть зо мною! Дайте сиротиночці ще на світі прожити!..

Тут і Маруся, забувши, що їй гоже і що ні, вибігла тож собі і впала до ніг отцевських, і просить, і плаче, то кинеться до матері, і руки їй цілує, і приговорює:

— Таточку, голубчику, соколику, лебедику! Матінко моя ріднесенька! утінько моя, перепілочко, голубочко! Не погубляйте свого дитяти; дайте мені, бідненькій, ще на світі пожити! Не розлучайте мене з моїм Василечком. Не держіть мене як дочку, нехай я буду вам замість наньмички: усяку роботу, що скажете, буду робити і не охну. Не давайте мені ніякої худобоньки: буду сама на себе заробляти, буду вас доглядати і шанувати, аж поки жива. Хоч один годочок дайте мені з Василечком пожити, щоб і я знала, що то за радість на світі!..

Отак і Маруся, і Василь один перед одним усе просили своїх старих, та так жалібно, що старости обидва поставали і, знай, полами сльози утирають. Далі старший староста не втерпів і каже:

— Ох, панове сватове! Не слід мені, бувши у сьому важному чину, лишнє слово говорить; моє діло таке: сказав, що закон велить, та й жди одвіту; що почуєш, з тим назад іди. Сказано, дать нам по чарці, так вже тут нічого добррго ждати. Одначе, видячи їх сльози і убивство, якось-то моторошно й нам не сказати чого-небудь. А що пак, Олексійовичу? ніде дітись: благослови діток, нехай Маруся нас пов'яже.

Наум тільки покрутив головою, обтер слізку рукавом та й вп'ять понурив голову і мовчить.

Староста каже:

— Може, стара мати сеє усе вередує?

— О батечки мої! — зараз каже стара Настя. — Чи я ж би не хотіла щастя своєму дитяті? Адже вона моя утроба. Та де ж нам луччого Василя ськати? Він дитина розумна, покірна; усяк би нам позавидував. Та хіба ж

я не жона своєму мужу, щоб не мала його слухати? У нас іде по-божому та по-старосвітськи: він мені закон, а не я йому. А чому він не віддає, я не знаю; він Василя завсегда любив. Кажи-бо, Науме, що се ти робиш?

Тут знову приступили і діти плачучи, і стара Настя голосячи, і старости кланяючись, та, знай, просять Наума. Мовчав він, мовчав, тільки, знай, сльози ковта, далі устав, здохнув жалібно, перехрестивсь перед господом милосердним та й каже:

— Одна в мене на світі радість, моя Марусенька! Що божий день молюсь, щоб вона була щаслива; так як же, молившись об однім, буду сам робити друге; молившись об її щасті, сам буду її топити? Прощайте, панове сватове! Коли хочете, то справді випийте по чарці; коли ж ні, то не здивуйте; дайте і мені покой, бо... Ох, не хотілось було сього казати, та ви мене розжалобили!.. бо мені дуже жалко, що рішаюся Василя, та нігде дітись! Прощайте, люди добрі, ідіть собі, не здивуйте.

Тут вп'ять усі приступили до нього, що коли, кажуть, любиш Василя, так чом не віддаєш за нього Марусі? Маруся ж так і повисла йому на шию і обмива його слізоньками, а Василь тож припав навколішки, та гірко плаче, та, знай, просить.

— Але чому не віддаю? — сказав Наум, здохнувши. — Бо жаль свого рожденія. Не той час; при такому важному ділі, як є сватання, не можна усього говорити. Прийди, Василю, завтра, та сам, — без людей; отут я тобі усе розкажу. Більш нічого і говорити; прощавайте! От вам ваш і хліб святий.

Чи хотіли, чи не хотіли старости, узявши хліб назад, пішли з хати з Василем; або так сказати, що повели його, бо він сам не здужав і йти.

Зостався Наум із своєю сім'єю, сів собі і сумує. Маруся аж звалилася на піл від сліз, і Настя, плачучи, сиділа над нею і дивувалася, що се

старому сталося, що разом загудив Василя? Об вечері ніхто й не думав: нікому було поратись і ніхто не хотів нічого їсти.

От сидів Наум, сидів; думав та думав, а далі й обізвався:

— Годі плакати, Марусю! Устань та слухай, чого я питатиму.

Не той був Наум батько, щоб його мусила Маруся не послухати. Чи здужала, чи нездужала, а коли батько каже без жартів та трохи чи й не сердитий, то треба устати. Устала, і втерла слізоньки, і жде, що він їй скаже.

— Ти, бачу, Василя знала ще перш, чим я його привів?

— Знала, панотченьку! — і затрусилася, як осиковий листочок, і опустила свої довгі вії на очі, щоб не бачив батько, як їй стало стидно.

— Як же се було? —— спитав він грізно. Тут Маруся, хоч і запинаючись, розказала йому усе: як побачила його уперш на весіллі, як їй стало його жалко, як він цятався горішками, як вона його соромилась, і усе-усе розказала: як і на базар ідучи зійшлися, як з базару верталися, що говорили — і нігде було правди діти! — як і цілувалися...

— Ну-ну, що дальш, а почин хороший, — каже Наум, а сам і видно, що як на ножах сидить.

От Маруся, сплакнувши, веселіше стала було розказувати, як змовилася з ним зійтися у бір на озеро, і як зійшлися, і як...

— Годі, годі! — закричав не своїм голосом з серця Наум. — То вже розказуй матері, що не вміла тебе берегти і від худа відводити, — а сам, схопивши шапку, хотів було втікати надвір, так Маруся так і вчепилася йому на шию і каже:

— Ні, таточку, ні, мій сизий голубчику! не погубила себе твоя дочка і не погубить. Матіночко моя ріднесенька! Лучче мені усяку муку прийняти, на смерть піду... а не принесу тобі ніякого безчестя ні для якого пана, ні для якого однорала* (*Тобто генерала.); я пам'ятаю ваші молитви, я знаю, що я ваша дочка, так чи можна, щоб я на свою погибель ішла? А ось як у нас було... — Тут вона й розказала, що собі з Василем говорили, і як у них там було, і як вона запретила Василеві ходити до себе і для чого. Розказала й те, як скучала і журилась без нього, усе розказала до послідного часу, як що було.

Наум ще таки спитався:

— Гляди лишень, чи все сьому правда і чи не потаїла ти чого?

— Усю правду вам сказала, і що нічого не потаїла, так, коли велиш, тату, щоб побожилась, то, як хоч, так і побожусь.

— Гріх великий, — каже Наум, — божитись, а ще пуще, як напрасно; я ж тобі і без божби вірю. Тепер слухай мене, Марусю: не раз тобі казав, що дівкою тобі зоставатись не можна, треба заміж іти. Приказував тобі, що тільки кого полюбиш, зараз мені скажи прямо, а я, побачивши, що воно таке є, так би діло і кінчав; коли б мені не годивсь, то я б тобі сказав: не треба, не знай його; а коли ж би годився, то б йому поперед усього сказав би, щоб і ти не знала: присилай, козаче, за рушниками; затим, що поки до сватання, так щоб не було у вас ніякого женихання, бо воно до добра не доводить. Щастя і твоє, і наше з Настею, що Василь такий чесний і богобоязний, а другий і незчулася б, як би нав'язав тобі камінь на шию, що й повік би його не зняла, хіба б з мосту та у воду. Якби я знав з самого першу об Василеві, то я б тобі сказав, зачим не віддам за нього; і ти б так не пристала до нього, і тобі легше було б його забувати. А тепер як хоч, так і терпи, бо не віддам.

Тут Маруся, — як розказала перед своїми усю правду, то й стало їй на душі веселіше і на серці полегшало, — почала знов просити батька, щоб

таки віддав за Василя, а що вона хоч вік у дівках сидітиме, а ні за кого не піде, опріч його.

— Говори! — каже Наум. — А знаєш ти, голово, що батько лучче бачить твоє щастя, чим ти? Ти молода, дурна! Лягай же; дівко, спати; завтра будеш старіша, чим сьогодні, а від того і умніша, — Перехрестив її та й пішов собі від неї.

Ні світ ні зоря, а вже Василь і в Наума. То сяк, то так пробули до обід. І варивши обід, і подававши на стіл, Маруся заливалася слізоньками, відгадувавши, певно, що востаннє бачить свого Василечка. Та, правду сказати, так і всі невеселі сиділи, а за обідом до страви ніхто й не приймавсь.

От, як позбирали з стола, Наум і каже жінці і дочці:

— Ідіть собі або в кімнату, або під комору на простор шити, а нам тут з Василем не мішайте. От, як повиходили вони, Наум і каже:

— Василю! сядь лишень біля мене та слухай не перебиваючи, що я тобі скажу. Не по моїй правді, бо у мене, опріч гріхів, нема нічого, а за отцевські і материнські молитви наградив мене бог милосердний жінкою доброю, роботящою, покірною і несварливою. Батьківщини ми з нею не розтратили, а потроху, бог благословляє, усе добавляємо. Велика милость божа! Утро й вечір дякую за наше неоставленіє, а щонайбільша милость божая до нас, грішних, у тім, що наградив нас дочкою; та ще якою? Се не чоловік, се янгол святий...

— Ох, правда, дядечку... — перебив йому Василь, а він його зараз зопинив і каже:

— Цить-бо, Василю, мовчи та слухай і не перебивай мене. Се ти, бачивши її очі або щоки і що вона во всім собою красивенька, та й хвалиш її; а я не про її тіло, я кажу про її душу. Яка-то вона тихая, слухняная; бога

небесного зна, і любить, і боїться прогнівить його; нас шанує і бережеться якомога, щоб ні в чім нас не прогнівити. Жалослива не то що до чоловіка, та аж до манісінької комашечки. Худа ніякого і по духу не зна і боїться самої думки об нім. Яка сама добра і незлобна, так і про усіх дума, усякому повірить: і бог її сохранив, що вона тебе, а не кого ледачого полюбила; з другим би пропала на віки вічнії. Та й ти її, сердешну, збив було з пантелику; знаю усе. Ох! Гріх так робити!

— Дядьку! — обізвавсь було Василь.

— Мовчи, племіннику; ти розкажеш опісля. Такую-то дитину нам бог милосердний дав; хоч я і батько її, а не можу проти правди казати. Що ж ми називаємося за родителі, щоб не думати об щасті свого дитяти? Я ж кажу: коли б вже і сяка і така, ну так би й бить. А за її добрість, за її смирноту, покірність треба їй такого мужика, щоб їй був як отець; щоб він її кохав, жалував, щоб — не дай бог! — коли і трапилось якеє худо, чи ділом, чи думкою, так він би її відводив, вчив би її на усе добре, не давав би її кому зря зобіжати; а покірну та смирну, як вона, хто захоче, той і зобідить. Чим нас бог благословив у сім світі, чи худобинкою, чи скотинкою, усе тут би зосталося зятеві затим, що я хочу зятя, коли бог благословить, узять до себе у прийми. Так се вже не чиє, як моє діло, глядіти дуже пильно, щоб він був хазяїн добрий, щоб хоть би вже не розтратив і не розтеряв, що від нас прийме, і щоб і її не довів ні до якої нужди; а коли бог благословить діточками, так щоб і їх до пуття через науку довести, і дещо і їм зоставить. Тепер скажи мені, Василю, не правду я кажу?

— Правду, панотче, святу правду ви говорите. Коли б ваша милость, щоб мене наградили Марусею, я б усе те сполнив, що ви тепер розказуєте.

— Не можна, Василю: не будеш ти їй таким мужем і хазяїном, як хочеш, бо се не від тебе. Коли ж я знаю, що сьому не можна бути, і бачу свою Марусю, що зовсім розум погубила, полюбивши тебе... Вона тепер рада за тобою хоч на край світу; іще-то господь її не зовсім покинув, а то

думаю... Крий мати божа! (аж скрикнув Наум і перехрестився). Ось по сьому-то прошу тебе ласкаво та й приказую, як отець мого дитяти: покинь її, забудь, не ходи до нас і не знай її, хоч би вона тобі де і повстрічалась. Не погубляй її і душі її, та й нас не пихай живих у яму, прошу тебе об сім... (сказав і гірко заплакав), дай нам спокійно віку дожити й не доведи нас відвічати за неї на тім світі!

— Та чом же ви, Наум Семенович, думаєте, що я не буду добрим їй мужем і хорошим хазяїном?

— Ти ж мені розказував про, себе. Ти сирота; у дядьків твоїх по два, по три сини, і ти із ними у одній сказці* (*Тобто в "ревізькій сказці". "Ревізькою сказкою" за часів кріпацтва називався реєстр так званих "тяглових селян".). Сказка ваша дев'ятидушна, дядькові хлопці малі; а як прийде набор, то певно тобі лоб забриють, бо ти сирота, за тебе нікому заступитись; і дядьки скажуть: "Ми тебе поїли, зодягали і до розуму довели, служи за нашу чергу". А що тоді буде з Марусею? Ні жінка, ні удова; звісно, як салдаток шанують: як саму послідню паплюгу, і ніхто не вірить, щоб була салдатка та й чесна. Та й трохи чи й не так! Де їй за полками таскатись? А молоде, дурне, попадеться ледачим людям, наведуть на усе злеє. Худобу розтаскають, повіднімають, хто її защитить? Діточки без доглядіння у бідності, у нищеті, без науки, без усього помруть або — не дай боже! — бездільниками стануть. А вона затим ізстаріється, немощі одоліють, бідність, каліцтво... тільки що в шпиталь, до старців! (Сказав се та й заплакав, як мала дитина). Не приведи, господи, і ворогу нашому такої судьби!.. Так-то, Василю, як би я тебе не любив, а скажу по правді: так я тебе полюбив, так мені тебе жалко, як рідного сина! — а не хочу загубити своєї дочки, і такої, як наша Маруся. Тепер сам здоров бачиш, почому не можу тебе зятем прийняти.

Довго Василь думав, похиливши голову, а далі аж повеселів та й каже:

— А як я найму за себе найомщика?

"Найомщика?" — подумав Наум, а далі й каже:

— А з чого ж ти наймеш, коли тільки получаєш від хазяїна вісімдесят рублів у год, а батькової копійчини нема?

— Дядьки поможуть.

— Не потурай на те, Василю; поможуть, та не тобі, а собі. До чого дійдеться, тобі за тебе лоб забриють, а найомщик опісля піде за дядькових хлопців. Рад би і я тобі помогти, так усе не те. Як знатимуть, що в тебе жінка багата, то так тягнутимуть, що тільки держись, і усе до кінця не доведуть, усе зоставлятимуть, щоб було за що вчепитись. Коли б ти сам, своєю копійкою, здужав найняти, так би так! Василю! От тобі образ царя небесного і його матері пречистої, і Миколая святого! Принеси бумагу, що найомщик принят за самого тебе і за твої гроші — от тобі зараз, обома руками, віддам Марусю.

Як ударить Василь, заслухавши усе, руками об груди, як припаде на стіл, як заплаче, а далі, сказавши: "Усьому кінець", — кинувся на шию, обняв Наума кріпко і каже: , ,

— Прощай, мій!.. Коли ж тобі хоч трохи жаль бідного Василя, будь ласкав, будь жаліслив: поклич сюди Марусю, нехай я при тобі попрощаюся з нею!

— Добре, Василю, — каже Наум, — та гляди ж: попрощайся! Чи розумієш?

— Усе знаю і усе зроблю, як мені кажете. От ввійшла Маруся, а за нею і Настя. Василь, узявши Марусю за руку, і каже:

— Марусенько! Правду, велику правду сказав мені твій батько. Треба нам розлучитись.

— І навіки? — через велику силу спитала Маруся.

— Побачимося... і будеш ти моєю, коли не на сім світі, так на тім! Прощай, моя Ма... — і не договорив, як вона зомліла й покотилась йому на руки. Він її пригорнув до серця кріпко, поцілував, віддав її нечуственну батькові на руки, поцілував руку йому і Насті... і пішов швидко, не оглядаючись...

Не будемо розказувати, як кріпко і як довго Маруся за ним журилася. Ледве-ледве, сердешна,, з журби не вмерла. Скільки вже батько з матір'ю її не розважали, усе нічого; а тим іще пуще, що не знала вона, зачим і куди Василь її дівався; чи надовго він скрився, чи вернеться і коли ще то буде? Питалася не раз і батька, — що ж? — не знаю та й не знаю. Бо й справді він не знав, з якою думкою і куди він скрився.

Що божий день перебере горішки, що ще на весіллі, як побачились уперше, та він їй дав, перебере, перецілує та вп'ять до серця і положить. Або коли, гулящим днем, піде у бір на озера, де з ним раз гуляла; там посидить, поплаче і з тим додому вернеться. Мати не дуже заставляла її поратись і робити, так сама бралась за все. "Мені, — каже, — не так серденьку тяжко, як я що-небудь роблю". З подругами ніколи не грала і вже овсі до них і не виходила.

Одробилися у полі, стали від Семена звечора сидіти, Маруся прийнялася прясти; а з покрови удосвіта встає, пряде, шиє, порається і все журиться, і частенько, як забереться куди-небудь сама собі, то плаче-плаче, так що й господи! Бо об Василеві ні чутки, ні вісточки, як у воду впав.

От і пилипівка; от і Ганнино зачатіє, зачали парубки засилати старостів до дівчат. Знай, люди швандяють по вулицям з паличками у руках. То гляди: ідуть двоє поперев'язувані рушниками, бодряться, вихваляються: от там і там таку-то за такого просватали. А інші свинячою

стежкою, попід плотами, мовчки собі ідуть, і під плечем, замість хліба святого, несуть... гарбуз! Еге! Нігде дітись: як заробили, так і відвічать.

Не одні старости заходили і до старого Дрота сватати Марусю, — та що ж?

— Таточку мій ріднесенький! я їм, — каже, — піднесу по чарці!

Старий було гримне на неї:

— Чи ти дурна та божевільна! Чом ти не йдеш? Люди хороші, чесного роду, парень бойкий; чи тобі поповича, чи купця треба?

— Василя, а коли не Василя, то й нікого!.. — каже було Маруся. Мати її у сльози, а батько було аж розсердиться та й крикне:

— Та де того Василя озьмемо? Тепер ти людей цураєшся, а там стануть і тебе люди цуратись, і досидишся до сідої коси.

— Дарма, таточку. Без Василя не страшна мені і домовина, не то сідая коса.

Здвигне тільки плечима Наум, подума: "Нехай ще до того году", — та й замовчить. І йому жалко було, що про Василя не було ніякої чутки: бо він його дуже любив і усе надіявсь, що він з собою що-небудь до пуття зробить.

От і м'ясниці пройшли, і усюди пішла слава, що Дротівна Маруся і горда, і пишна: за тутешніх парубків не хоче, а жде собі панича із-за моря. Вона про сюю славу знала, сміялась і каже було: "Дарма! І підожду". Парубкам же хоч і кріпко досадно було, що така красива і багата дівка у лад не дається, та нічого було робити: силою не озьмеш.

Пройшов і піст, відговілись і — слава тобі господи! — дождались воскресенія. Маруся у великодню суботу сама учинила паску, положила туди яєчок, імберю, бібків, шапрану, і спеклася паска і висока, і жовта, і ще у печі зарум'янилась. Полагодила усе, що треба, а на самий Великдень уранці з батраками понесла до церкви на посвященіє паску, баранця печеного, порося, ковбасу, крашанок з десяток, сало і грудку солі і, розіславши на цвинтарі у ряду з другими хустку, розложила усе гарненько, як її мати навчила, бо Настя після недуги не пішла з двора. Наум же став у церкві божій і молиться.

Коли Наум приходив до церкви молитись, то вже справді молився, а не ловив вітрів, не розглядав і сюди і туди, а стояв як треба, неначе перед самим господом, царем небесним, і тільки слухав, що читають і співають. А сьогодні, у такий великий празник, він ще більш молився, і на серці так йому було весело, як і усякому богобоязному, кого приведе бог дождатись великодня.

От, як він стоїть і молиться, служба божая співається, вийшов насеред церкви читати апостола... і хто ж? Василь!.. Наум дивиться — і сам собі не вірить, чи се він, чи не він? Розглядів хорошенько — аж зовсім він! "Та він же овсі неписьменний! Як же він буде читати? Може, навмання, без книжки; може, витвердив напам'ять? Побачим!"

От Василь вже і "Павла-чтеніе" сказав та й почав... та що за голос важний! Чистий голосний підбасок та понятний!.. От Наум і дума: "Бачив я сліпорожденного, що читав псалтир так же без книжки; а Василь так у книжку дивиться... хіба чи не хваста? Може, напам'ять від дяка перейняв, та буцімто й письменний?.. Так отже за титлу було зачепився та й розібрав потроху... от і дочитав без помилки; от і алілуйю по закладкам знайшов... Ні! Якби неписьменний, то не зумів би апостола, та ще й на самий Великдень, прочитати!"

Прислухається Наум, Василь співа. Як же почав херувимську, так таку, що й сам дяк не умів в лад узяти, а Василь без запинки так усі голоси і покрива, і переводи виводить, сам і кінча, сам вп'ять і почина.

Тогді вже Наум зовсім положивсь, що Василь став письменним: та коли ж він справився і де пробував? "Нехай, — дума собі, — опісля знатиму".

Як вийшов панотець зо хрести паску свяченую почитувати і народ рушив з церкви, Наум зопинив Василя та зараз і каже:

— Христос воскресе!

От, похристосувавшись з ним, як довг велить, і каже йому Наум:

— Чи ще ти нас, Василю, не забув?

— Нехай мене бог забуде, коли...

— Добре ж, добре, сину! тепер не до того. Приходь до нас розговітись; а хоч і пообідаєш, коли не підеш додому.

— Ви мені і дом, ви і родителі...

— Добре ж, добре. Приходь же, не забудь; я ждатиму.

Сказавши се, Наум поспішав додому і дорогою собі дума: "Не дуже ж я добре зробив, що, не розпитавши Василя, що він і що з ним, та й покликав його до себе. Може, він вже об Марусі і не дума, а може, вже і жонат, а я тільки потурбую Марусю і знов розважу її тоску. Та хоч би і не те; так, може, ще він не відкупився від некрутщини, так що тогді робити! Та вже ж побачу. Дасть бог розговітись, а там буду поправляти, що напортив з радощів, що побачив неждано Василя, та ще й письменного! Відкіля йому бог таку благодать послав? Правда, дитина розумна! Йому б тільки дяком бути".

З такою думкою прийшов додому і не каже жінці нічого, що кого він бачив. Прийшла й Маруся і принесла усе свячене, й байдуже! Бо вона як

не стояла у церкві, а при пасках, то й не бачила Василя. Розстановила усе на столі, як треба, і налагодила, та й дивується з матір'ю, що батько не сіда розговлятися, а ходить собі по хаті та дума.

Аж ось двері — рип! — і Василь у хату. Маруся так і не стямилась і крикнула не своїм голосом: "Ох, мій Василечку!" — та й стала як укопана. Стара Настя тож врадувалась, неначе бог зна чому, і кинулась до Василя і похристосувалась. От Наум бачить, що Василь з Марусею стоять і тільки поглядають, він на неї, а вона на нього, неначе зроду вперше бачаться, от і каже їм:

— Чом же ви не христосуєтесь?

А Василь і каже:

— Не смію, панотче!

— Чом не сміти? — каже Наум. — Закон повеліва христосуватися зо всяким, і хоч би з смертельним урагом. Похристосуйтесь же по закону тричі, та нехай вас бог боронить від усякої поганої думки! Тяжкий гріх у такому святому ділі думати лукаве! От і похристосувались гарненько. Маруся кинулась до нього з розпросами:

— Де се ти, Василечку, був?..

— Знай-бо урем'я, — перебив її Наум, — одно що-небудь: або розговлятись, або говорити. Бог дав празник і паску свячену; дякуючи бога милосердного, треба розрішати без усяких хлопіт із веселою душею, а говорити будемо опісля. Сідайте лишень. Господи благослови!

Стара Настя сіла за столом на лаві, а Маруся біля неї скраю, щоб ближче поратись, Василь сів на ослоні, старий на покуті, а батраки в кінці столу. От перехрестившись Наум і прочитавши тричі "Христос воскрес з мертвих", зараз відрізав паски свяченої і положив перед усяким по куску.

Покуштувавши її бережно, щоб крихот не розсипати під стіл, усяк перехрестивсь і сказав: "Спасибі богу милосердному! Дай боже і на той год діждати!" Тут же прийнялись за печене: поїли баранця, поросятини; а кісточок під стіл не кидали, а клали на стіл, щоб опісля покидати у піч. Далі їли ковбасу, сала кусочками нарізали і крашанок облупили і порізали, на тарілочці. От сеє скінчивши, Маруся усе прибрала, і з стола теж бережно змела, і усі крихти, і кісточки, і лушпиння з яєць повкидала у піч, та тогді вже стала подавати страву.

Старий Наум випив чарку горілки перед обідом, а Василь не став, бо, каже, ще не починав її пити. От і подали борщ, а далі яловичину, покришили на дерев'яній тарілочці, посолили та й їли — вже звісно, що не по-панськи, бо виделок не водиться — пальцями. Опісля подали юшку з хляками, печене було баранина, а там молошна каша та й годі, більш і нічого.

Маруся чи їла, чи не їла: їй лучче усяких розговин — опріч празника святого — те, що Василь вернувся і жив і здоров. Захилившись за матір, щоб батько не бачив, як ясочка, дивилась на свого Василечка, а сама будто ложкою достає з миски, аби б то неначе і вона їсть. Куди їй вже їсти! У неї одно на думці, як і у Василя! Так той вже через силу їв, бо біля Наума сидів, і не можна було йому злукавнувати, щоб хорошенько подивитись на свою Марусю.

Пообідавши і подякувавши богу і батькові з матір'ю, як поприбирала усе Маруся, от Наум і каже:

— А в нас новий дяк сьогодні апостола читав.

Настя зараз і питається:

— А хто такий і відкіля?

— Осьде він, пан Василь, — сказав Наум та й всміхнувся.

— Хіба ж Василь письменний, щоб йому апостола читати? — спитала Настя; а Маруся так уха і насторошила, щоб чути усе, що будуть говорити.

— Був неписьменний, а тепер бог йому розум послав, а як і що — я й сам не знаю. Розкажи мені, зділай милость, Василю, як се тобі світ відкрився? Се мені навдивовижу: ще й году нема, як ти пішов від нас, а навчився письма і співати вмієш, як і сам дяк. Де ти побував?

— Я, дядьку, не був дуже далеко, — став розказувати Василь. — От як ви мені відкрили світ і розтолкували мені, що й я буду пропащий, і чужий вік заїм, коли не знайду за себе найомщика, то думав-думав і трохи з ума не зійшов. Правду ви казали, що за гроші вісімдесят рублів, що я від хазяїна брав? Тільки що на одежу. Що ж тут мені було робити? Як-то бог послав на думку: піти до купців, у них хороший заробіток. Прийшов я до залізняка: він мене трохи знав, розказав йому все своє лихо. Він, подумавши, прийняв мене за п'ятдесят рублів на год з тим, що коли буду у своїм ділі справний, то він мені і більш прибавить, і усе буде прибавляти, бачивши моє стараніє. Я зрадувався, почувши, що більш нічого не треба, щоб гроші заробити, як тільки бути чесним і своє діло не лінуючись справляти. З товаришами, хоч усе й москалі були, зараз поладнав. Тільки бачу, що вони усі письменні і хто більш чого зна, більш получа жалування. От як сів, як сів... і правду вам, дядюшка, скажу, що ніч і день вчивсь, і бог мені дарованіє послав; і те таки правду сказать, що нашого братчика куди не піткни, хоч у науку, хоч у яке ремесло, то з нього путь буде; непропащі за нього гроші. Ото я від спасівки та до різдва вивчивсь читати і церковне, і гражданське, писати потроху вмію, цихвіру знаю і на щотах хоч тисяч десять пудів уроздріб на хвунти, не помиляючись, положу; хурщиків розщитаю і хазяйського добра гляджу як ока, щоб і копійка нігде даром не дівалась. Товариші, знаєте, охотники на криласі співати замість півчеської; от і мене, як побачили, що голос є, то й привчили трохи. Поки себе не поставив на путь, не йшов до вас, дядюшка; і як не тяжко мені було, не бачивши Марусі, та, пам'ятаючи ваше слово, сам себе морив і не ходив сюди. І тож-таки, що хазяїн, знавши мою чесність, посилав мене не за великими ділами по

маленьких ярмарках; а після хрещенія послав уже і дальш, і я тільки що перед празником оце привіз йому не малу суму грошей. Як же він мене потішив добрим словом і розвів мою тугу, то я вже певно й прийшов до вас на празник, а щоб ви увірилися, що я не зледащів, от і став я на криласі співати і апостола прочитав.

Наум, вислухавши його, не стерпів та аж поцілував його у голову і дума: "Що за премила дитина! Недаром його люблю! Такий не пропаде". Далі і пита:

— Скільки-ж ти жалування получаєш тепер?

— Жалування не щот, — каже Василь, — аби б стало на одежу, а те важніш усього, що хазяїн, знавши мою нужду, чого я боюся і через що ви не віддаєте за мене Марусі, сам хлопоче об мені: тепер посила мене з хурою ув Одесу, і відтіля піду у Москву і на заводи, і тільки вернусь сюди ік пречистій, а він мені сискає найомщика, каже, хоч п'ятсот рублів потеряю; увосени, як скажуть набор, сам і віддасть, а гроші, каже, будеш одслужувати.

— Нехай тобі бог помога! — сказав Наум; а далі, подумавши, й каже: — Чого ж більше думати? Присилай у вівторок, післязавтра, людей, бери рушники; і тобі веселіше буде у дорозі, і Маруся тут світом не нудитиме. Тепер нічого боятись. Се вже певно, що ти найомщика поставиш. Дасть бог, вернешся, увосени і весілля.

Не можна й розказати, як зрадощіли і Василь, і Маруся! Зараз кинулися аж до ніг батькових, і цілують їх, і руки йому цілують, і самі обнімуться, і знов до нього кинуться, і дякують йому, то до матері, то вп'ять до нього, і не тямлять себе, і, що робити, не знають.

Довго дивився на них Наум, та все нишком сміється, та дума: "То-то діти!" Далі й каже:

— Годі ж, годі! Пустіте ж мене; ми ляжемо з старою спати, бо усю ніч стояв на одіяні* (*Одіянія — церковна відправа у великодню ніч), аж поки Христа дочитались; а ви — хочете, дома сидіть або гуляти йдіте до колисок; та тільки самі не качайтесь, бо гріх для такого празника з сею пустотою возитись.

Як вже той день у Василя та в Марусі було, нам нужди мало, бо, звісно, чи ходили, чи сиділи, а усе об однім говорили: як один без одного скучав, коли, що і як думав; як ні думано ні гадано вони побачились; яка ще радость буде, як уже посватаються — отаке усе говорили, та голубилися, та милувалися.

Отже і вівторок настав. Ік вечеру стали дожидатись старостів: прибрали хату, засвітили свічечку перед богами; старі нарядилися, як довг велить, а що Маруся прибралася, так вже нічого й казати. От постукали і раз, і вдруге, і утретє, і ввійшли старости, і подали хліб, і говорили старости законні речі про куницю, як і поперед сього було.

Зараз Наум — а раденький же такий! — і каже, буцімто з серцем:

— Та що се напасть така? Жінко! Що будемо робити? Дочко! а ходи-ке сюди, на пораду!

Маруся, вийшовши із кімнати, засоромилась — господи! — почервоніла, що твій мак, і, не поклонившись, зараз стала біля печі та й колупа її пальцем.

От Наум і каже:

— Бачите, ловці-молодці, що ви наробили? Мене з жінкою смутили, дочку пристидили, що скоро піч зовсім повалить, мабуть, дума тут більш не жити! Гай, гай! Так ось що ми зробимо: хліб святий приньмаємо, доброго слова не цураємося, а щоб ви нас не порочили, що ми передержуєм куниці та красні дівиці, так ми вас пов'яжемо і тогді усе

добре вам скажемо. Дочко! прийшла і наша черга до прикладу казати: годі лишень піч колупати, а чи нема чим сих ловців-молодців пов'язати?

Іще не час було Марусі послухати, — знай, колупа.

От вже мати їй каже:

— Ти чуєш, Марусю, що батько каже? Іди ж, іди та давай чим людей пов'язати. Або, може, — нічого не придбала та з сорому піч колупаєш? Не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, так в'яжи хоч валом, коли і той ще є.

Пішла Маруся у кімнату і винесла на дерев'яній тарілочці два рушники довгих та мудро вишитих, хрест-навхрест покладених, і положила на хлібові святому, а сама стала перед образом та й вдарила три поклони, далі отцю тричі поклонилася у ноги і поцілувала у руку, неньці так же; і, узявши рушники, піднесла на тарілочці перше старшому старості, а там і другому. Вони, уставши, поклонилися, узяли рушники й кажуть:

— Спасибі батькові й матері, що своє дитя рано будили і доброму ділу навчили. Спасибі і дівочці, що рано уставала, тонко пряла і хорошенькі рушнички придбала.

Пов'язавши собі один одному рушника, от староста і каже:

— Робіть же діло з кінцем, розвідайтесь з князем-молодцем: ми, приведені, не з так винуваті; в'яжіте приводця, щоб не втік з хати.

От мати й каже:

— Ану, доню! Ти ж мені казала, що на те по п'ятінках заробляла, щоб шовкову хустку придбати та нею пеню* (*Пеня — горе.) зв'язати. Тепер на тебе пеня напала, що не усіх пов'язала.

Винесла Маруся замість хустки шовковий платок, красний та хороший, як сама. Наум їй і каже:

— Сьому, дочко, сама чіпляй, за пояс хустку затикай, та до себе притягай, та слухай його, та шануй; а тепер його і поцілуй.

От вони і поцілувались, а Василь і викинув Марусі на тарілку цілкового.

Після сього староста звелів посватаним, щоб кланялись перш батькові у ноги тричі; а як поклонились утретє та й лежать, а батько їм каже:

— Гляди ж, зятю! Жінку свою бий і уранці і увечері, і встаючи і лягаючи, і за діло і без діла, а сварись з нею поусякчас. Не справляй їй ні плаття, ні одежі, дома не сиди, таскайся по шинкам та по чужим жінкам; то з жінкою у парці і з діточками якраз підете у старці. А ти, дочко, мужичку не спускай і ні у чім йому не поважай; коли дурний буде, то поїде у поле до хліба, а ти йди у шинок, пропивай останній шматок; пий, гуляй, а він нехай голодує; та і в печі ніколи не клопочи; нехай паутинням застелеться піч, от вам і уся річ. Ви не маленькі вже, самі розум маєте, і що я вам кажу і як вам жити, знаєте.

А староста і крикнув:

— За таку навуку цілуйте, діти, батька в руку.

Поцілувавши, поклонялись матері теж тричі. Мати не казала їм нічого; їй закон велить, благословляючи діточок, тільки плакати.

Далі староста сів і каже тричі:

— Христос воскрес!

А старі йому у в одвіт теж тричі:

— Воістину воскрес!

Старости кажуть:

— Панове сватове!

А свати кажуть:

— А ми раді слухати!

Старости кажуть:

— Що ви жалали, то ми зділали; а за сії речі дайте нам горілки гречі* (*Гречий — добрий.).

А старі й кажуть:

— Просимо милості на хліб, на сіль і на сватання, Після сього посватаних і посадили, звичайно, на покуть, на посад. Батько сів біля зятя, а мати, звісно, поралась, сама і страву на стіл подавала, бо вже Марусі не годилося з посаду уставати. Старости сіли на ослоні біля столу.

Поки мати страву носила, батько став частувати старостів. Перший староста покуштував, покрутив головою, поцмокав та й каже:

— Штьо се, сватушка-панушка, за напитки? Скільки ми по світу не їжджали, а таких напитків і йе чували, і не видали, і не куштували.

— Се ми таке для любезних сватів з-за моря придбали, — каже Наум і просить: — Ось нуте ж, усю покушайте. Зверху хороша, а насподі самий гарний смак!

Випив староста, зморщився, закректав та й каже:

— Від сього зразу почервонієш як мак. Глядіте лишень, сватушка-панушка: чи не напоїли ви нас таким, що, може, й на стіни поліземо?

— Та що се ви на нас з пенею? — сказав Наум. — Тут-таки що мудре само по собі, а то ще ось що: ішла баба від ляхів та несла здоров'я сім міхів, так ми у неї купили, сім золотих заплатили та в напиток пустили.

А староста й каже:

— Ну, що мудре, то вже справді мудре! Ану, товаришу, попробуй і ти й скажи: чи пили ми таке у Туреччині, або хоч і в Німеччині, та і в Расеї не пивали сієї.

Випив і другий староста, теж прицмокуючи, і теж промовляв, похваляючи.

Проговоривши усі законні речі, стали частуватись попросту, з своїми вигадками, а далі, тільки що стали вечеряти, і обізвались дівчата, що Маруся ще завидна просила до себе на сватання, і співали, уходячи у хату, сюю пісеньку:

Та ти, душечка, наша Мар'єчка!

Обмітайте двори,

Застилайте столи,

Кладіть ложечки,

Срібні блюдечки,

Золоті мисочки:

От ідуть дружечки!

От як переспівали, та й поклонились низенько, та й кажуть:

— Дай боже вам вечір добрий; помагай бі вам на усе добре!

Стара Настя така вже радісінька, що бог привів її дождати одним одну донечку просватати за хорошого чоловіка, та ще її люб'язного: землі під собою не чує, порається хутко, і де та сила узялася, аж біга від стола до печі, і страву сама носить, і порядок дає. Кинулась зараз до дружечок і каже:

— Спасибі! Просимо на хліб, на сіль і на сватання. — Та й усадила їх по чину, від Марусі скрізь по лаві, та й каже: — Сідайте, дружечки, мої голубочки! та без сорому брусуйте* (*Брусувати — їсти), а ти, старосто, їм батуй* (*Батувати — різати).

Так дівчатам вже не до їжі: одно те, що стидно при людях їсти, щоб не казали люди: "Ото голодна! Мабуть, дома нічого їсти, так біга по чужим людям та й поживляється; он, бач, як запихається", — а друге й те, що треба своє діло справляти; та, не бравшись за ложечки, і заспівали:

Ой чому, чому

У сім новім дому

Так рано засвічено?

Мар'єчка встала,

Косу чесала,

Батенька поражала:

— Порадь мене,

Мій батеньку,

Кого в дружечки брати?

— Бери, доненько,

Собі рівненьку,

Щоб не було гнівненько.

Садови, доненько,

І вище, і нижче,

А свою родиноньку ближче.

Як же побачили, що стара Настя від такої жалібної пісні, покинувши поратись, стала тяжко плакати, так вони стали співати інших:

Де ж був селезень,

Де ж була утінка?

Селезень на ставку,

Утінка на плавку.

А тепер же вони

На однім плавку,

Та їдять же вони

Дрібную ряску,

Ой п'ють же вони

Холодную воду.

Де ж був Василько?

Де ж була Мар'єчка?

Василько у батенька,

Мар'єчка у свого.

А тепер же вони

Ув одній світлоньці.

Ой п'ють же вони

Зелене вино,

Та їдять же вони

Дрібнії калачі,

У мед умокаючи,

Маком обсипаючи.

Та в неділеньку рано

Чогось тоє та море грало;

Там Мар'єчка та потопала,

К собі батенька бажала.

А батенько та на бережечку.

Є човничок і веселечко:

"Потопай, моє сердечко!"

Та в неділеньку рано

Чогось тоє та море грало;

Там Мар'єчка та потопала,

К собі матінку бажала.

А матінка та на бережечку.

Є човничок і веселечко:

"Потопай, моє сердечко!"

Та в неділеньку рано

Чогось тоє та море грало;

Там Мар'єчка та потопала,

К собі Василька бажала.

А Василько та на бережечку.

Є човничок і веселечко:

"Не потопай, моє сердечко!"

Далі дівчата, бачачи, що просватані собі сидять і опріч себе нікого не бачать і нічого, що біля них робиться, не чують, захотіли їх зачепити і повеселити та й заспівали:

Та в саду соловейко не щебетав,

Тим Василь Марусі не цілував;

Як же соловейко защебетав,

Василько Марусю поцілував.

Тут усі зареготались на усю хату, і Наум напавсь, щоб таки діти поцілувались, а їм те на руку ковінька!.. Далі дівчата, буцімто жартуючи, і заспівали:

Та ти, душечко, наша Мар'ечко!

Ламліте роженьку,

Стеліть дороженьку,

Щоб м'яко ступати,

Надвір танцювати,

З скрипками, з цимбалами,

З хорошими боярами.

Як же вслухався у се Наум та як розходивсь! Притьмом: давай музику та й давай! Нігде дітись: побігла моторніша із усіх, от таки Домаха Третяківна, до скрипника та й приклика його. Батечки! піднялися танці та скоки так, що ну! Набігла повна хата людей, як почули, що старий Дрот та просватав свою дочку. То ще мало, що у хаті, а то й около вікон було багацько, так і зазирають; а біля хати дівчата з парубками носяться; дівчата дрібушки вибивають, парубоцтво гопака гарцює, батько з матір'ю, знай, людей частують... Така гульня була, що крий боже! Троха чи не до світу гуляли. Тільки Василь та Маруся нікого не бачили і дивувалися, що так швидко народ розійшовся. За голубленням та за милуванням незчулися, як і ніч минулася.

Не дай боже чоловікові печалі або якої напасті, то урем'я іде — не йде, мов рак, повзе. А як же у радості, то і незчуєшся, як воно біжить: як ластівка пропливе. Думаєш, один день пройшв, аж, гляди, вже й тижня нема. Так було з Василем і з Марусею: усе укупці та вкупці, як голуб з голубкою. І у город, і на місто, і до колисок, і на вгород, усе укупі собі ходять. І у монастир на богомолля укупці ходили, і молебень наньмали, що Маруся обіцялася, коли буде посватана за Василя.

Тіки-притіки, аж ось і проводи! У сеє урем'я хазаїн його висила хуру, і Василеві з нею треба виступати.

— Ох нам лишегіько, — скрізь сльози кажуть обоє. — Ми ж і не наговорились, ми й не надивились один на одного... неначе сьогодні тільки зійшлися.

— Не плач, Василечку, — каже йому Маруся. — Ти у дорозі й незчуєшся, як і спасівка настигне, тоді вернешся сюди і будемо укупці. Гляди тільки, щоб ти був здоровий; не скучай і не удавайся у тугу без мене; а я, оставшися без тебе, рано й вечір буду слізоньками вмиватися...

— Годі ж, годі, моя перепілочко! Не плач, моя лебідочко! — каже їй Василь, пригортаючи до свого серденька. — Нехай я на чужій стороні один буду горе знати, а ти, тут зоставшись, будь здорова і весела та дожидай мене. А щоб нам одрадніш було, так прошу тебе: вечірня зірочка як зійде, то ти, споминаючи мене, поглядай на неї; у ту пору я стану зорювати, гляну на тую зірочку й знатиму, що ти на неї дивишся, то мені одрадніш буде, неначе я дивлюся на твої очиці, що, як зірочки, сяють. Не плач же, не плач!

Отак-то вони у останні часи розмовляли і обоє плакали безперестанно! А як же прийшло зовсім прощатись, так що там було?.. Коли вже і старий Наум так і хлипа, як мала дитина, а мати, глядячи на сльози та на тугу Марусину, аж злягла; так що про молодих, і казати!.. На прощанні випрохала Маруся у Василя сватаний платок, що замість хустки йому дала, затим, щоб часом дорогою не загубив і що вона на неї, мов на нього, дивитиметься. Поважив їй Василь, віддав, а вона положила у той платок горішки, ще ті, що сперва-наперва Василь дав їй на весіллі, зав'язала, та й положила до серденька, та й каже:

— Тут воно лежатиме, аж поки ти вернешся і сам озьмеш.

Сяк-так Василь насилу вирвався від старих; а Маруся пішла його проводжати. То було на самі проводи, і треба було через кладовище йти, де на гробах у той день усі поминають своїх родичів. От Маруся узяла й

мисочку, щоб і своїх пом'янути. Положила курку варену, три в'язки бубликів, буханець, два книша та зверху п'ятаковий медяник та узяла материну калитку з грішми, щоб старцям подати; а Василь тож з нею ніс у хустці аж три десятки крашанок.

Прийшли на гроби, аж панотець вже й там і збирається правити панахиду. Маруся поставила до гурту і свою мисочку і граматку батюшці подала, щоб пом'янув її родичів.

Маруся, смутна й невесела, усе молилася та, знай, поклони била; як же заспівали дяки "ні печалі, ні воздиханія", так вона так і захлипала та й каже:

— Як ти вернешся, Василечку, то, може, мене на сім кладовищі будеш так поминати.

Василь аж здригнувся після такого слова і хотів її зопинити, щоб викинула таку думку з голови, так і у самого сльоза так і б'є, а на серці туга така пала, що йому дух так і захватує; і сам не зна, від чого йому так є.

Одслужили панахиду, подала Маруся мисочку панотцеві, а старців божих обділила крашанками і грішми за царство небесне померших. Посідали люди на гробах трапезувати і поминати родичів, а Марусі вже не до того: Василь ледве промовив, що вже пора йому йти до хазяйства.

Батечки! як заголосить Маруся, та так і повисла йому на шию! Вицілувала його... що то? і в вічі, і у лоб, і у щоки, і у шию... далі, неначе хто її направив, разом покинула його, очиці засяяли, то була блідна, а тутечки почервоніла та так голосно, ніби не вона, сказала Василеві не зопиняючись:

— Василю! На кладовищі мене покидаєш, на кладовищі мене й знайдеш! — Поминай мене, не удавайся у тугу... прощай на віки вічні!.. Там побачимось!

Сеє сказавши, не озираючись, пішла додому швидко, ступаючи так легесенько, неначе і землі не доторкається. А Василь? Неначе грім біля його вдарив! Стоїть як укопаний... Далі дуже тяжко здохнув, підняв очі до бога, перехрестивсь, вдарив поклон і, припавши на те місце, де стояла Маруся, цілував землю замість її, боячись і самої думки об тім, що сказала йому Маруся, а далі промовив:

— Господи милосердний! Нехай я один усі біди перетерплю, нехай я вмру, тільки помилуй мою Марусю! Дай нам пожити на сім світі, а втім — як твоя воля свята! — та й пішов тихою ступою до господи,

Чи давно наша Маруся була веселенька, як весіння зоренька, говорлива, як горобчик, проворна і жартовлива, як ластівочка, а тепер точнісінько як у воду опущена. Говорити — мало й говорить: сяде шити, чи то стібнула голкою, чи ні, чи виведе нитку, чи ні, а зараз і задумається, і рученята посклада; піде ув огород полоти, стане над грядкою та хоч цілий день стоятиметь, нічого не зробивши, поки мати її не покличе; приставить обідати, то або у нетоплену піч, або забуде чого положити, або усе у неї перекипить, що й їсти не можна; та до того довела, що — нічого робити! — узялась мати вп'ять сама поратись! Часто гримав на неї батько і ласкою уговорював, щоб не журилася, щоб у тугу не вдавалася, що туга з'їсть її здоров'я, зачахне, занедужа, і який одвіт дасть богу, що ні найлуччу милость божу, здоров'я, не вміла зберегти й занапастила овсі. Що ж? Тільки її і речей:

— Таточку, батечку, і ти, матінко ріднесенька! Що ж мені робити, коли не можу забути свого горя! Не можу не думати об своєму Василечкові! Світ мені немилий, і ніщо не розвеселяє. Серце моє розривається, дивлячись на вас, що ви об мені убиваєтесь, то що буду робити! Я й сама своїй тузі не рада; тільки у мене й думки: де-то тепер мій Василь? Знаю, що час, що день, він від мене — усе дальш; от мене

туга й душить! Не воруште мене, не заньмайте мене, неначе ви й не бачите нічого; не розважайте мене; мені неначе легше, як я журюся уволю і ніхто мені не міша!

Порадившись меж собою, старі дали їй волю; нехай, кажуть, як собі зна, так з собою і робить. Наділив її бог розумом, вона й богобоязлива, і богомольна, так її отець милосердний не оставить. Нехай поступа як зна!

Іще з того дня, як проводила Василя, не надівала Маруся ніякої скиндячки, ніякої стрічки; як пов'язала голову чорним шовковим платком, так і пішло, усе чорний платок та й годі! То охоча була по неділям та по празникам до церкви ходити, а то й у будень, коли почує, що дзвонять, то мерщій і йде. Що божий день любиме місце, куди було ходить, се у бір на озера, де з Василем уперше ходила; сяде там під сосонкою, розгорне платок, що Василь їй зоставив, дивиться на нього, та свої горішки пересипа в руці, та й поплаче... Тільки ж що начне вечоріти, вона вже й сидить на приспі й вигяяда вечірньої зіроньки... Блисне вона... тут Маруся зараз і стане така рада, така рада, що не то що! "Онде мій Василь! — сама собі розмовля. — Він дивиться на свою зірочку й зна, що й я дивлюсь!.. Отак блистять і його очиці, як було біжу йому назустріч..." І вже тут її хоч клич — не клич, хоч що хоч роби, а вже ні з місця не піде і очей від зірки не зведе, аж поки вона зовсім не зайде; тоді тяжко здохне й скаже: "Прощай же, мій Василечку! ночуй з богом та вертайсь швидше до твоєї бідної Марусі". Увійшовши ж у хату, перецілує усякий горішок і платок разів сто поцілує та, згорнувши, приложить до серця та так і заночує; а вже й не кажи, щоб спала добре, як треба!

Сяк-так, то з журбою, то з тугою, промаячила Маруся до спасівки; а у спасівку, ік пречистій, казав Василь, буде неодмінно. Хоч і не зовсім Маруся повеселішала, та усе-таки неначе стала потроху оживати. Вона й дома порається, вона й з батьком у поле чи громадити, чи жати; бо вже й Наум, дивлячись на неї, що вона стала розважатись, і собі повеселішав і дума:

"Слава тобі господи! Ще тільки спасівка наступа, а вже Маруся зовсім не та, як унов народилася; туж-туж і Василь буде; тоді вдарю лихом об землю, мерщій справлю весілля, та й нехай собі живуть". От коли куди йде на хазяйство, то й дочку бере з собою, щоб її лучче розважати. Коли ж вона часом зостанеться дома, то, впоравшись, іде у бір за губами; та таки так сказати, що день за день та стала вп'ять і до роботи проворненька, і в усякім ділі моторніша, і що у бога день, то усе веселіш, усе розщитує.: "От пречиста недалеко, от-от Василь вернеться".

Раз у спасівку, на третій день після спаса, віддавши вона обідати і поприбиравши усе, пішла у бір за губами і вже нікуди більш, як на ті ж озера. Напала на рижики, та так же їх багацько було, та такі мудрі; і хоч і побродила по воді, та назбирала їх повнісіньке відро іще й кошик. От ще б то їх брала, та як же пішов дощ, та престрашенний, як з відра, та з холодним вітром; а вона була ув одній тяжиновій юпці і свитини не брала. Що їй тут на світі робити? Нікуди і не кажи, щоб забігти та пересидіти, бо до села було далеченько, а дощ так і полива! Нігде дітись — треба бігти додому. Ішла, а де і підбігцем, та поки прийшла додому, так одно те, що утомилась, а друге — змокла як хлюща, так з неї і тече; а змерзла ж то так, що зуб з зубом не зведе, так і труситься.

З лихом пополам прибігла додому. А дома ж то мати старенька і усе собі немощна, не здужала піднятись і у печі затопити. Лихо та й годі нашій Марусі! Нитки сухої на ній нема, а нігде обсушитись; змерзла неначе зимою, а нігде обігрітись. Злізла на піч, та як не на топлену, так ще пуще змерзла. Укрилась і кожухом, нічого! Так лихорадка її і б'є!

Прийшов і Наум, упоравшись з батраками. Нікому йому ні вечеряти дати, та й нічого. Перш був розсердивсь, а далі як розслухав, що йому Настя, стогнучи, розказала, та й замовк; далі назирнув Марусю та аж злякавсь: господи, твоя воля! Сама як вогонь гаряча, а її трусить так, що й сказати не можна!

Тьохнуло у животі в нашого Наума! Подумав-подумав та й став богу молитись. Се вже у нього була така натура: чи хоч трохи біда, чи радість

є йому яка, зараз до бога; так і тут. Помоливсь, перехрестив тричі Марусю і ліг собі. Прислухається троха: Маруся не заснула? "Дай господи, щоб заснула і щоб завтра здорова була!" — сказавши сеє, ліг і... заснув.

Тільки що у саму глупу північ будить його Настя якомога і каже:

— Подивись, Науме, що з Марусею діється? Стогне час від часу дужче... от усе дужче... аж кричить... Наум вже біля недужої:

— Що тобі, Марусю?.. Чого ти стогнеш? Що в тебе болить?..

— Таточку... батечку... Ох, не дайте пропасти... колеть... ох, тяжко мені!.. Робіть, що знаєте... ко... колеть мене!..

-— Де саме колеть, Машечко?

— От.., у бік... ох, ох!.. У лівім боці... Поможіть мені!.. Не стерплю...

Кинувся Наум, викресав вогню, засвітив світло — аж і Настя вже встала; де та й сила узялась? До Марусі... а вона усе дужче стогне...

Що робити — і самі не знають... Сяк-так старі удвох затопили піч, укрили її кожухами... так кричить.

— Душно! не влежу на печі... положіть мене на лаві... Ох, душно мені! Ох, важко мені! Болить же бік... ох, болить!..

Послали мерщій на лаві; узялись обоє старі зводити Марусю... Вона не здужа йти, старі не здужають її вести... тягнуться, силкуються, спотикаються... Наум сердиться, кричить на жінку, що йому не помага; Настя ворчить на нього, що... він дочку на неї схиля... Маруся стогне, плаче, а старі, дивлячись на неї, собі плачуть...

Через превелику силу дотаскали Марусю, положили на лаві, вкрили рядном, бо усе каже, що їй душно; а самі стали радитись, що з нею робити! Настя — пробі бігти до знахурки, щоб вмила або злизала; бо се їй, мабуть, з очей; або нехай переполох вилива, або трясцю відшептує; нехай, що зна, те й робить. Так же Наум не тії, бо дуже не любив ні знахурок, ні ворожок, що тільки дурників обдурюють та з них грошики луплять, а самі не можуть ніякого добра нікому зробити, хіба тільки біду, так так! От він зараз дістав іорданської води та й звелів Насті, щоб нею натерла Марусі бік, де болить, і дав тієї ж води трошки напитись, а сам підкурював її херувимським великоднім ладаном, помоливсь з Настею богу... аж ось і Маруся притихла й стала б то засипати. Старі вже хотіли з радості гасити й самі лягати... Як тут вп'ять Маруся не своїм голосом закричала:

— Ох, лишечко! Колеть мене, колеть у бік, пече... Ох, трудно мені! Батіночку рідненький, матіночко моя, голубочко! Рятуйте!.. Поможіть мені!.. Смерть моя.. Не дає... мені дихати!..

Бачить Наум, що зовсім біда, треба що-небудь і робити, схопив шапку, побіг до сусіди, розбудив, попрохав її, щоб йшла швидше на поміч до Насті, поки управивсь, поки допроводив її до двора, аж вже і світа. Не заходячи додому, пішов у город. Був у нього знайомий приятель, цилюрик, та ще й Марусин кум, вона в нього аж трьох діточок хрестила, так до нього пішов він радитись, що треба робити, а коли можна, то щоб і сам прийшов та й подивись на болящу.

Так-то старому швидко й дійти! Іде і, бачить, усе на однім місці; стане поспішать — задихається, ноги спотикаються, зовсім хоч впасти. Жалкує Наум, що не збудив кого з батраків, що в соломі на току спали, так що ж бо? Хоч би й швидше дійшов, так не вмів би так усього розказати; а якби цилюрик не захотів іти, то батрак не вмів би його і прохати, як сам отець.

Сонечко піднялось, тогді Наум дотюпав — до цилюрика. Поки його збудили... бо він був вже багатенький, а через коров'ячу віспу став вже у панськім каптані ходити, так треба вже туди ж, за панами, довго ранком

спати. От поки зогріли йому самовар, поки він напивсь того чаю, присмоктуючи люльку, як наш справник, поки-то вийшов потягаючись до Наума, аж вже було геть-геть! Та вже за те спасибі, що як розпитав, чи Маруся недужа, так разом і зібравсь. Схопив швидше щось таке за пазуху, та узяв склянку з чимтось, та й каже:

— Наум Семенович! Худо діло; треба поспішати як можна. Не поскупись найняти збіржу* (*Збірзка — візницький екіпаж.). Мені нічого і проходитись, та треба поспішать.

Наум зараз шатнувсь, найняв збіржаника, і побігли що є духу з цилюриком додому.

Як оглядів цилюрик Марусю, та аж зацмокав. Став її розпитувати, де саме і як у неї болить? Та вона за кашлем і слова не скаже. Цилюрик аж головою покрутив та й каже собі тихенько:

— Овва! Худо діло! — А Наум се почув та й руки опустив...

Кинувся цилюрик і якомога поспіша та й кинув їй руду* (*Тобто: пустив кров.) з руки, далі розв'язав пляшку, аж там усе п'явки, та й поприпускав їх до боку. Поки се, поки те діялось, Наум так, що ні живий ні мертвий; то піде, то стане, то сяде, та усе, здихаючи, руки лама; а пуще те його смутило, що цилюрик був невеселий. А Настя, бідна Настя, і байдуже собі! Вона там коло Марусі й помага, і держить, і, що треба, робить, і так справляється, що неначе і не була недужа. Так-то велике горе і біда як постигне, то вже менше і забудеш, і не поважаєш його.

Управившись, цилюрик вийшов у сіни віддихнути. Наум пристав до нього з розпитками.

— Худо діло! — сказав цилюрик. Наум так і кинувся йому у ноги, і аж плаче, і говорить:

— Приятелю мій, Кондрате Іванович! Роби що знаєш, тільки не погуби мого дитяти! Не положи мене живого у яму! Вік буду батьком рідним звати! Бери що хоч, бери усю худобу... тільки вилічи Марусю!..

Цилюрик аж заплакав і каже:

— Друже мій, Науме Семенович! Хіба ж мені не жаль своєї куми? Що б то я робив, щоб вилічити хрещену матір своїх діток? Та як нема божої волі, так наш братчик, хоч з десятю головами, нічого не зробить!

— Так моїй Марусі не животіти? — аж скрикнув Наум.

— Один бог зна! — сказав цилюрик та й пішов вп'ять до недужої.

Подивившись на неї і подержавши за жилу довгенько, каже:

— Молись, Семеновичу, богу! Коли засне, то ні об чім і журитись; здається, що скоро засне.

От і відступилися від неї тихесенько, щоб їй не мішати спати...

Так куди ж то!.. Тільки що ніби стала дрімати, як підніметься кашель, та прездоровенний; так і підступа під груди, і дихати їй, сердешній, не дає; а тут у бік знову стало шпигати.

Довго того розказувати, як вона три дня так страждала! Що таки цилюрик лічив, а то він і німця привозив; і той і масть до боку прикладав, і чого то вже не робив!.. так нема легше та й нема! І що далі, то усе гірш було.

Наум давав їм волю, що хотіли, робили; а сам, запершись, усе богу моливсь; впаде навколішки, руки лама; як вдарить поклон, та з півчаса лежить і усе молиться: "Господи милосердний! не осироти нас! Не

віднімай від нас нашої радості! Ріши мене усій худоби; озьми мене, старого, немощного, озьми мене до себе; а нехай вона поживе на світі..." Далі й закінча:

"Да будеть воля твоя святая зо мною, грішним! Ти усе знаєш, ти лучче зробиш, чим ми, грішнії, думаємо!" Підійде до німця, просить, руки йому цілує... виніс скриньку з грошима, а, мабуть, було у ній сот три рублів, і просить:

— Бери, — каже, — скільки хоч, усі озьми, усю худобу озьми, усього рішусь, у старці піду, тільки вилічи моє дитя; вона в мене однісінька... Без неї нащо мені жити? Не буде мені ніякої радості... хто мене догляне... хто... — та так і заголосить.

Дарма що німець, та й він заплакав, і хоч би тобі копієчку узяв. У останній раз як був, і вп'ять чого-то не робив, а далі сказав:

— Нічого не можна зробити! — З тим і поїхав. Моливсь Наум, моливсь... і що то вже плакав! Так і підпливе сльозами. Далі вийшов із кімнати, подививсь на Марусю, бачить, що вона, як тая свічечка, догоряє, перехрестивсь і на думці каже собі:

— Господи! Твоя воля святая! Прости нас, грішних, і навчи, що нам робити і як тебе слухати? — Та з сим словом і пішов.

Іде і за сльозами світу не бачить. Позвав панотця, той аж здивувавсь, що така здорова дівка у три дні як занедужала, а вже й на божій дорозі. Поки панотець прийшов з святостю, Наум вернувсь і, кріплячись, щоб не плакати, через велику силу каже Марусі:

— Донюі запричастимо тебе! Чи не дасть бог швидше здоров'я?

— Я сього хотіла прохати... та боялась вас потурбувати... І вже здоров'я!.. Хіба спасення душі... коли б тільки швидше... — ледве промовила сеє Маруся.

Кинулася Настя хату прибирати і сіни упорати, а Наум засвітив свічечку і ладаном покурив; аж ось і батюшка прийшов...

Поки Маруся сповідалася, Наум із Настею і хто ще був у них із сусідів вийшли у сіни. От Настя і каже мужикові:

— Нащо ти її так сполохав? Вона тепер подума, що вже зовсім вмира, коли привели панотця?

— Що ж, стара, будемо робити? — здохнувши тяжко, сказав Наум. — А яково ж би нам було, якби вона вмерла без покаянія?

— Та, що-бо ти, старий, говориш? Де їй ще вмирати? Ще тільки сьогодні четвертий день, як гаразд і занедужала...

— Але, четвертий! У бога усе готово, його свята воленька! Повелить, то я ще швидш її вмру, дарма що вона вже на ладан дише.

Сказав Наум та й відійшов, гірко заплакавши, і каже собі тихенько: "І коли б то господь послав мені сюю милость! Воля твоя, господи!"

Тут панотець кликнув, щоб усі йшли у хату, буде її причащати. Наум, тільки сам живий та теплий, ще здужав підвести її до святого причастя... Маруся прийняла тайни Христові, як ангол божий; потім лягла, перехрестилась, підвела очиці угору і веселенько проговорила:

— Коли мені... така радість тут... після святого причастя... що ж то буде у царстві небеснім? Прийми і мене, господи, у царство твоє святе! — Панотець, посидівши і поговоривши дечого з письма, пішов додому.

Трошки погодя чують, що кашель в Марусі ніби перестав і вже вона хоч і не стогне і буцімто спить, так у горлі стало дуже хрипіти, а у грудях аж клекотить...

От Настя і каже до старого:

— Та єй-богу, вона не вмре; бач, їй полегшало.

— Мовчи та молись богу! — сказав їй Наум, а сам аж труситься. — Тепер, — каже, — янголи святії літають над нею. Страшний час тогді настає, як праведна душа кончиться. Нам, грішним, треба тільки молитись богу!

— Господи милостивий! Ти сам боїшся та й мене лякаєш.

Так сказала Настя не бачачи своєї біди, а Наум знав добре усе, і знав, що до чого і після чого що йде, та й каже:

— Коли б то бог милосердний сотворив таке чудо! Далі засвітив страшну свічку* (*Страшна свічка — свічка, яку запалювали в так званий страсний четвер.), поставив перед образами, а сам пішов у кімнату... і що то вже моливсь богу! Куди-то не обіщавсь іти на богомолля. Скільки худоби роздати на церкви, старцям...

Як ось Маруся таки дуженько промовила:

— Таточку!.. Матінко!.. А підійдіть до мене. От вони й підійшли. Наум бачить, що Маруся зовсім змінилась на лиці: стала собі рум'яненька, як зоренька перед сход сонця: очиці, як ясочки, грають; веселенька, і від неї неначе сяє. Він знав, до чого се приходиться, здригнув увесь, скріпив серце, а сльози, знай, глита та думкою тільки так помоливсь: "Час прийшов... господи, не остав мене!.." Маруся їм і каже:

— Батеньку, матінко, мої ріднесенькі! Простіть мене, грішную!.. Попрощаймося на сім світі... поки бог зведе нас докупи у своїм царстві.

Тут стала їм руки цілувати; а вони так і розливаються, плачуть і її цілують. От вона їм і каже вп'ять, та так веселенько й усе усміхаючись:

— Спасибі вам, мої ріднесенькі, що ви мене любили!.. і кохали мене... Простіть мене, може, коли вас не послухала... або сердила... Мені бог гріхи простив... простіть і ви!.. Не вбивайтесь дуже за мною, бо се гріх... та пом'яніть мою грішну душу... не жалуйте худоби, усе земля і пил... Годі ж, годі, не плачте ж... Бачите, яка я весела... там мені буде прехороше!.. Коли-небудь треба і вмерти... Ми недовго будемо різне; там год — як часиночка... Бачите, я не жалкую за вами... бо скоро побачимось... Васи... ох! Василечка мого як побачите, скажіть, щоб не вбивавсь.. скоро побачимось... Я його дуже, дуже любила!.. Горішки мої положіть мені у руку, як помру, а платок... верніте йому... А де ви? Я щось вас не бачу... Таточку! Читай мені... голосно молитви... а ти, матіночко... хрести мене... По-бла-го-словіть же... мене...

Наум став читати молитви, а Маруся силкувалася, та не здужала за ним і слова сказати; а він що скаже слово та й заллється сльозами, переплаче та вп'ять чита. Настя чи перехрестила двічі та й знемогла і тут же впала. Сусіда подала Марусі у руку свічку і вже насилу руку розправила, бо вже стала заставати... От вже і гласу її не стало чути... Наум нахиливсь та над ухом її голосно чита "Вірую во єдиного бога" та "Богородицю"... а се вона — зирк очима та й сказала голосно:

— Чи ви чуєте?... Що се таке? Наум впав навколішки і каже:

— Молітеся усі! Янголи прилетіли по її душу!

Далі Маруся ще спитала:

— Чи ви бачите? — та й замовкла... Здохнула важко... тільки й промовила: — Мати божа!.. прийми... — і успокоїлась навіки!

Наум скочив, сплеснув руками, підняв очі вгору і стояв так довгенько. Далі пав перед образами навколішки і моливсь: "Не остав мене, господи, отець милосердний, у сюю горкую годину! Цілий вік ти мене милував, а на старості, як мені треба було у землю лягти, послав ти мені таке горенько!.. Укріпи мене, господи, щоб я не согрішив перед тобою!"

Кинувся до Марусі, припав до неї, вицілував їй руки, щоки, шию, лоб і усе приговорює:

— Прощай, моя донечко, утіха, радість моя! Зав'яла ти, як садовий цвіточок; засохла, як билинка! Що я без тебе тепер зостався? Сирота! Пуще малої дитини. Об дитині жалкують, дитину приглядять, а мене хто тепер пригляне?.. Тепер ти у новім світі, меж янголами святими, знаєш, як мені тяжко, як мені гірко без тебе: молись, щоб і мене бог до тебе узяв! Закриваю твої оченьки до страшного суду! Не побачу у них своєї радості більш! Складаю твої рученьки, що мене годували, опатрували, обнімали...

Він би й довго коло неї вбивався, так тут сусіда підійшла та й каже:

— Пусти, дядьку, вже ти її не піднімеш; а ось прийшли дівчата убирати Марусю; ти йди та давай порядок, бо, бач, Настя безчувственна теж лежить.

Наум став над Настею, вп'ять гірко заплакав та й каже:

— Уставай, мати! дружечки прийшли, нехай убирають до вінця нашу молоду... а я піду лагодити весілля!

Пришедши він до панотця, не зміг і слова сказати, а тільки що плаче так що й господи! Піп зараз догадавсь та й каже:

— Царство небесне їй! Праведна душа була, упокой її господи со святими!

А помолившись, і став розважати Наума, поки позіходилися дяки; далі пішли у церкву, піп став служити панахиду, а по душі звелів дзвонити на непорочні, як по старому і по почотному чоловікові; та й послав сукно і ставник і звелів іти читати псалтирі.

Увішедши Наум у церкву, так і пав перед образами, та й моливсь, що таки за впокой душі свого дитяти, а то таки, знай, узивав:

— Господи милосердний! Дай мені розум, щоб я, при такій тяжкій біді, не прогнівив би тебе не тільки словом, та ніже думкою!

Як же заспівали вічную пам'ять, так і сам почувся, що йому якось-то стало легше на душі, і хоч і жаль йому дочки, — що то вже і казати, кріпко жаль! — та зараз і подума: "Воля божа! Вона теперечки у царстві; а за такеє горе, що ми тепер терпимо, бог і нас сподобить з нею бути!"

Бодро дійшов додому. Вже Марусю нарядили і положили на лаві, біля вікна. Став Наум над нею, помоливсь, зложив руки нахрест та й став приговорювати :

— Донечко моя милая! Марусенько моя незабутняя! Що ж ти не глянеш каренькими своїми оченятами на свого батенька рідного? Що ж не кинешся рученьками обняти його?.. Що не проговориш до нього ні словечка?.. Ти ж мене так завсегда зострічала... а тепер... закрила свої оченьки, поки вздриш господа на страшному суді; зложила рученьки, поки з сим хрестом, що тепер держиш, вийдеш з домовини назустріч йому; скріпила уста, поки з янголами не станеш хвалити його!.. На кого ж ти нас покинула?.. Узяла наші радощі з собою; хто нас буде веселити такою добрістю, як ти? Хто нас, сиріт, на старості буде жалувати?.. Хто нас, як билиночок у полі, буде доглядати?.. Хто зопинить наші горючії сльози?.. Хто обітре нам смажнії уста?.. Хто у болісті промочить нам

запеклий язик?.. Не повеселила ти нас, живучи з своїм Василем! Не порадувала нас своїм весіллячком!.. Береш своє дівування у сиру землю!.. Зате подруженьки убрали твою русу косу, як до вінця; скиндячки положені... квіточками заквітчані... і з правого боку тож квітка; нехай люди бачать, що ти була дівою на землі, дівою йдеш і на той світ.

Який зібрався народ, — а вже таки повнісінька була хата і в вікно багато дивилося, — так усі навзрид плачуть!.. Та й як можна було утерпіти, дивлячись на чоловіка, що зовсім у старості, сідого, як лунь, немощного, — стоїть над своїм дитятею, що одним одна й була йому на світі, і ту пережив, і ту, на самім цвіту, хова, а сам зостається на світі з старістю, з недугами, з горем, один собі з старою до якого часу! Яка вже їх жисть буде?.. Та що й казати! Та ще ж яка й дитина! Коли б уже яка-небудь, так собі, так би і сюди й туди; а то ж дівка, не то що на усе село, та вряд чи де й близько така була: богобоязлива, богомільна, до усякого діла невсипуща, слухняна, покірна, звичайна, тиха, розумна, і що вже красива, так вже нічого й говорити! І що то: хто й знав її, хто й не знав, то усяк любив і поважав, і як почули, що вона вмерла, то всі ж то, і старі, і молоді, та й мала дитина, усі за нею жалкували і збіглися дивитись на неї і по ній журитись.

Об старій Насті вже нічого й говорити: не здужала не то що порядку давати, та й з місця не вставала; усе сиділа біля покійниці, і вже не плакала, бо і сліз не стало, а тільки тяжко здихала і ні півслова не здужала, голосячи, приговорювати.

Послухавши псалтиря, що дяк усе читав, Наум сів біля своєї старої та й каже:

— Що, стара! Управились ми з тобою! Збирались весілля грати, аж ось похорони! Ох-ох-ох! Хвали, Насте, бога!

— Се нам за гріхи наші, Науме, бог наказаніє послав! — сказала йому Настя.

— За гріхи! — сказав, подумавши, Наум. — Чи є така кара, щоб нею удовлити за наші гріхи? Що день, що час ми тяжко согрішаєм перед господом нашим; так чого ж ми достойні?.. Якби отець наш небесний робив з нами не по милосердію, а по правді своїй святій, так ми б і давно недостойні і на світ дивитись. Міри нема його доброcті!

— Зачим же він узяв у нас одну нашу радість? Що ми тепер будемо?

— Зачим? Дурна, дурна! Зачим узяв? Щоб дитина добрая, за добрість і йому милая, поживши у сьому злому світі та бачачи других, не пішла услід за тими, що не по його волі роблять; щоб не стала й вона така, котрих він не любить. А за лихе і злеє дитя бог карає отця і матір, так би ми були б і за неї у одвіті; а тепер, коли дитя наше було добреє, то через неї і нам що-небудь бог з гріхів простить.

— На кого ж ми тепер зостанемось? І хто нас у старості та немощах догляне? — питала ще таки Настя.

— І я те ж думав з першого часу, — каже Наум, — а далі, по молитві, бог такий мені розум дав: не було у нас дитяти, самі по собі жили, будем і без неї. Ти скажеш: тогді були молоді та здорові, а тепер старі, не здужаємо робити на себе. Насте, Насте! І у молоді літа не самі по собі ми жили, і робили, і пропиталися; бог нам помагав; він же нам і тепер не дасть пропасти. Поживемо ще, потерпимо ще за гріхи наші на сім світі; по його волоньці прийде і наша година. Ти мені закриєш очі, а тебе... тогді, круглу сироту, у біді ще й лучче не покине той, що й маленьку комашечку догляда, та й збереть нас докупи, і наша Маруся нас тамечка зостріне. Коли ж небудь прийде сей час; не сто літ будемо тут бідствувати... та хоч би і сто літ, хоч би і більш, і хоч би ще гіршу біду нам бог послав — коли є ще яка гірша сієї, — та чи може ж то ізровнятись проти того, що нам буде у господа милосердного і де тепер наша

Маруся? Годі ж, годі, не плач та давай порядок. Живий живе гада, так і ми; треба усе полагодити, як звичайно і як тільки можемо що зробити і за душу, і за славу нашої Марусі.

Стало надвечір. Під коморою знакомий Наумові маляр малює труну — та що за славна була! Дубові дошки, та товсті, та сухі, як залізо, та й зроблено чисто, як столярна; бо й теслі, що її робили, жалкуючи об Марусі і люблячи Наума, від щирого серця її робили. А як ще маляр вичорнив її, та на крищі змалював хрест святий, та кругом пописав слова усякими красками, у головах намалював янгола божого, а у ногах списав патрет із смерті з кістками, та так живо, що як настояща смерть, так така домовина, що хоч би і усякому доброму чоловікові таку бог привів. У хаті і у кімнаті жінки порались, то діжу наставляли, то муку сіяли, то локшину кришили, то птицю патрали; а народ то біля мертвої, то біля відчиненого вікна, що над нею, дивилися; — а обоє старі із журби так вже стяглися, що аж злягли... Як разом — крик! Хтось дуже застогнав, аж закричав... Народ за вікном тож крикнув: "Василь, Василь", — і розступивсь. Наум, почувши сеє, скочив, зирк у вікно... лежить бідний Василь біля вікна, мов мертвий зовсім!..

У ті пори, як дзвонили по душі Марусі, їхав мимо церкви сердека Василь і поспішав якомога до хазяїна з радістю, бо усе зробив, як тільки лучче можна було, і віз йому великі бариші. Як їде і чує, що дзвонять; здригнув кріпко, неначе йому хто снігу за спину насипав, а у животі так і похолонуло, і на душу така журба пала, що й сам не зна, що він таке став. Перехрестивсь і сказав: "Дай боже царство небесне, вічний покой помершому!" — а сам по коням погнав, щоб швидше одчот віддати хазяїну та й до Марусі і щоб вже з нею не розлучатися аж до весілля.

Так от яке весілля знайшов Василь! А як побачив свою Марусю, замість щоб на посаді сидіть, лежить на лаві під церковним сукном, хоч і убрана, і заквітчана, та не до вінця з ним, а у яму від нього іти! Як се побачив, закричав жалібно, застогнав, поблід як смерть та тут же і впав мов неживий!..

Насилу та на превелику силу його відволодали. Вже й водою обливали і трусили... аж ось зирнув, повів кругом очима та й сказав тихесенько:

— Марусю!.. Де моя Маруся?

— І вже, сину, Маруся ні твоя, ні наша, божа! — став йому Наум казати. — Покинула нас!

Василь сидить, як окам'янілий, і не баче, і не чує нічого. От Наум подумав, бачить, що треба йому розжалобити, щоб тільки він заплакав, то йому й легш буде; от і став до нього говорити... Та вже ж як то жалібно говорив, що й подумати так не можна, як то він йому усе розказував: як його Маруся любила, як за ним убивалася, як занедужала і, вмираючи, що йому наказувала... Василь, сеє слухавши, як заплаче... зарида, як кинеться до неї... припав, цілував їй руки... І не вимовить нічого, тільки: "Марусю... моя Марусенько!" То покинеть її, плаче та вбивається, та вп'ять до неї. А народ таки увесь, та що то — і малі діти так і голосять, дивлячись на нього і старих, що обплакують і його, неначе мертвого.

Отак було усе до вечора. Народ помаленьку розійшовся, і вже ніччю Наум, внемігшись зовсім, трошки задрімав. Прокинувсь, дивиться, що Василь і не дума відійти від вмершої; стоїть біля неї навколішках та, знай, руки їй цілує, та щось і приговорює з горючими сльозами. От Наум йому і каже:

— Спочинь, сину, хоч трохи! Завтра тобі тяжкий день буде; зберися з силою. Бачиш, і я, вже мені більш її жалко, та й я таки трохи задрімав, щоб хоч мало голові легш було.

— Вам її більш жаль? — каже Василь. — Та як се можна і подумати? Я її любив у сто раз більш, чим ви!

— Вже сього не можна розібрати: ти кажеш, що ти більш, а я знаю, що я її отець, стар чоловік, і вже в мене дочки не буде; а ти собі, як захочеш, дівку й завтра знайдеш...

— Тату, тату! — жалібно сказав Василь. — і вам не гріх так говорити... і у яку пору і у якім місці?...

Далі подививсь на нього з грозою іспідліб'я та й став, неначе не у своєму умі, сам собі розговорювати:

"Їх правда... скоро посватаюсь... та й оженюсь... зійдетесь на весілля... та не зовіть попа... а може... а може... дарма!.."

Слухавши такії його речі, Наум дуже злякавсь, бо думав, чи нема у нього помислу, щоб — нехай бог боронить — самому собі смерть заподіять; став його розважати і розказувати, який се смертельний гріх, щоб проти божої волі смерті ськати, і що такая душа непрощена від бога у віки вічнії; далі став його навчати, щоб моливсь богу і щоб положивсь на милость його... і багато дечого йому доброго говорив, бо був дуже розумний, хоч і письма не вчився, а у беседі частісінько і піп не знав, що проти нього говорити, а дяк так і не схвачувався з ним.

Василь на усі його речі стояв мовчки, часом усміхнеться, то насупиться, то забормоче: "Молиться? Молітесь ви". А сам, видно, своє думав. Наум же, говоривши йому довго, подумав: "Що йому тепер товкувати? Він і себе не тямить. Нехай на слободі приймусь за нього і розтолкую йому, щоб часом його душа не пропала".

Як обвидніло трохи надворі, зараз зібралися нужні люди у двір до Наума; розложили середу двора вогонь; жінки стали поратись, поприставляли казанки та горшки і варять борщі, локшину, квасок, печене кришать шматками, а там кутю у миски накладають та ситою розводять, горілку по пляшкам розливають, щоб частувати, ложки

перемивають, миски лагодять, дошки кладуть і усе готують як треба, щоб і людям пообідати, і старців божих нагодувати.

Став день, задзвонили у старший дзвін повагом, звичайно, як на збір. Господи! Як повалить народ — так видимо-невидимо! Що свої селяни, а то із города понаходило і понаїжджало; та були-таки й пани, щоб подивитись, як по старовині, що вже тепер виводиться з моди, будуть дівку ховати.

Як передзвонили на збір, ось і несуть від церкви святий хрест і корогви, за ними мари, а там ідуть аж три попи і четвертий диякон, та усе у чорних ризах, а дяків — так з десятка два. А за народом так насилу протовпились до хати.

Наум, побачивши, що вже усе готово, став одбирати людей: кого дружком, кого у піддружі, кого у старости, жінок у свашки, і усе по двоє, дівочку у світилки, парубків аж дванадцять у бояри, а молодого не треба було вибирати, бо Василь, її посватаний жених, був тутечки. От як відібрав усіх, та й став їм кланялися і просити:

— Люди добрі, сусіди любезнії! Панове старики, жіночки-паньматки, і ви, парубоцтво чесне, і ти, дівча молоденьке! Не зогнушайтесь послухати мене, старого, батька нещасного! (А сам так і рида). Не привів мене бог — воля його свята! — заміж дочки віддати і з вами, приятелями, хліба-солі розділити і повеселитись, а сподобив мене, грішного, віддати йому одну-однісіньку дочечку, чисту і непорочну, як голуба білого. Збираюсь тепер поховати її дівуваннячко, як закон велить і як її слава заслужила. Потрудітесь піти за нею у почоті, проводіте її дівування на вічную жизнь, не у нову хату і не до милого мужа, а у сиру землю і у темну домовину! Потіште своїм послухнянством і мене, старика, батька скорбящого, що свою утробу...

Та хотів поклонитись, та аж впав до землі і гірко-гірко заплакав, а увесь народ за ним.

Далі, уставши і віддохнувши, каже:

— А де стара мати? Нехай роздає подарки сватам та поїзд знаряджа.

От покликали Настю, а замість її поставили другу жінку, щоб голосила над покійною та приговорювала, до якого часу треба.

Не сама вийшла Настя, а вивели її до почоту, бо вже зовсім нездужала. За нею винесли хлопці скриню з подарками і відчинили. От Настя зараз покликала до себе дівчат та й каже:

— Не порадувалася моя душа, щоб побачити, як моя мила Марусенька, по вулоньці ходячи, та збирала б вас у дружечки на радість свою; а привів мене господь самій у старості, гіркими слізоньками обливаючись, просити, щоб ви проводили її дівуваннячко до темної ями. Не вдалося мені чути ваших весільних пісеньок до моєї Марусі, а замість того побачу ваші слізоньки, що зо мною проливатимете, як заспівають їй вічную пам'ять; не погнівайтеся, що замість весільних медяничків або коровайних шишечок дає вам мати, нещасная, горкая, дає воскові свічечки. Засвітіте їх, проводіте мою Марусечку і відайте: як горять ваші свічечки, так горить моє серденько від журби великої, ховаючи одним одну дочечку, утіху мою... а сама зостаюся при старості, як билиночка у полі і слізоньками умиваючись.

Тут їм і роздавала гривенні свічечки і усе зеленого воску. Далі достала той рушник, широкий та довгий, та що то вже гарно вишитий був! і що мався підіслатись при вінці під ноги молодим, та й пов'язала на хрест святий, великий, що попереду носять.

А там поперев'язувала дружка і піддружого раз рушниками довгими-довгими, з плеча аж до долівки, та усе повишивані заполоччю орлами та квіточками; а далі і по другому навхрест, білого полотна, довгі, так що аршинів по чотири, і усе пообшивані заснівками. Такими ж рушниками поперев'язували і свашок, та ще їм і по квітці прикололи до очіпків.

Старост теж поперев'язували по одному рушнику, по одному, та хорошому. Світилочці зробили меч, як таки водиться на весіллі: нав'язали ласкавців, чорнобривців, васильків і позолоченої шумихою калини, і свічечку ярого воску засвітили; і меч обв'язали, і світилочку перев'язали рушниками, тож гарними і усе вишиваними. Боярам понашивали на шапки шовкові квітки і праві руки поперев'язували платками, усе бумажними, красними, як один, і такими, що по три копи жоден. Ту хустку, тож бумажну, що малося молодим руки під вінцем зв'язати, ту подали на срібний хрест, що піп у руках несе, а таки окремо кожному попові і диякону на свічечку подали платки бумажні, сині, і усякому дяку дали по хусточці. Килим великий та хороший положили на кришу у труні, а коць* (*Коць — рід килима.) важкий, з розводами і посередині великий орел, так той послали на мари під труну, і щоб усе те пішло на церков божу за душу помершої.

Далі Настя стала роздавати із скрині усе добро, яке було: що дівоче, — чи плахточку, чи запасочку, чи сорочечку, чи хусточку, чи що-небудь — роздавала вбогим дівчатам та сиротам, що ні батька, ні матері і що їм нігде узяти; — а жіноче, — то серпанки, то очіпочки біленькі, то платки на голову, що було наготовлено її дочечці, — таким же жіночкам та удовам, усе вбогим; так що яка-то велика скриня були повнісінька, а тут тобі хоч би що зосталося; усе пороздавала і скриню віддала на церков божу; і подушки, і рядна, — усе позбувала й царство небесне Марусі і за душу свою і Наумову; а далі і каже, перехрестившись:

— Слава тобі, господи, що було що роздати за душу моєї милої Марусеньки і обділити добрих людей. Нащо мені теє придане її, коли я і її рішилась... — А переплакавши, і каже:

— Де ж наш ще молодий?

От його і привели до неї. Обняла вона його кріпко, цілує, плаче і приговорює:

-— Зятечку мій милий!.. Синочку мій коханий... Як порох ув оці, так ти мені зостався. От же твоя хусточка сватаная! Маруся без тебе усе її біля серця носила, а вмираючи, заповідала причепити її тобі, як будуть її ховати... Не забувай моєї Марусі і як вона тебе вірно до смерті любила... Не забувай нашої з батьком старості!.. Не покинь нас... приглянь нас у немощах!.. Нікому ж нам буде і очей закрити, і пом'янути нас!..

Василь блідний-блідний, як тая настояща смерть, волосся йому розкудовчене, очі, мов у мертвого, дивляться і не бачать нічого; руки неначе судороги покорчили, а сам, як лист, труситься; і незчувся, як тую хустку йому почепили за дояс; насилу промовив до Насті:

— Матінко рідненька!..

Та більш нічого не зміг сказати. От, причепивши хустку, Настя перехрестила його та й каже:

— Бог тебе, мій синочку, сиротиночко, удовець без вінця, благословить і матір його божа на усе добреє, тільки не покидай нас!.. — Сказавши сеє, пішла голосити над дочкою.

От як зовсім управились, попи почали правити, що треба, покропили домовину святою водою, бояри положили Марусю у труну, а дружечки поправили на ній коси та цвіточки і на голову положили ще віночок (бо ще не була вінчана), що самі зв'язали то з жовтих гвоздиків, та з ромену, та з різних цвітків.

Сердешний Наум ледве ноги переставля, а ще таки хотів закон сполнити: підійшов до труни, перехрестив Марусю і каже:

— Поздоровляю тебе, Марусенько, на новосіллі... Бог послав тобі сей дом; почивай у нім; нехай ні один злий чоловік не поворушить твоїх кісточок ні руками, ні язиком; щоб так тихо, як тепер лежиш, пролежала до страшного суду і з радістю устала з сим святим хрестом.

Після сього бояри й понесли з хати труну, а Наум таки ще услід, хоч гірко плаче, і ще таки посилкувався сказати:

— Прощай, Марусю, з мого дому! Недовго ти в мене гостила, та з тобою усегда радість була... Ти не вернешся вовіки, і я радості не матиму тож вовіки!

От і понесли: поперед усього хрест святий з корогвами, далі кришка з мар, сукном мертвим покрита, несли чотири хлопчика, як янголи, і в них хусточки. Затим криша з труни, килимом покрита, а несуть її чотири боярина; за ними попи з свічками і диякон з кадилом, а там дяки, та так прехороше та жалібно співають, що хоч-не-хоч, так заплачеш. От тут пішли дружечки по парці, усі в свитах, і тільки самі чорні ленти покладені на головах, без усякого наряду, і у кожної у руках зелена свічечка пала. За дружечками ішла сама собі світилочка з мечем, за нею свашки, далі дружко і піддружний, а за ними вже несли труну на марах бояри; а Василь, як, молодий, ішов з правого боку; на превелику силу іде і неначе й не він; ні до чого йому діла нема, що йому скажуть, те й робе і туди йде, й очей не зведе з своєї Марусі... А вона, моя сердешна, лежить, мов голубочка, тим серпанком, що мався її на весіллі покривати, покрита уся, тільки вид незакритий; і здається, що вона, лежачи, звисока усюди погляда; та ще як вона хороше вмирала, то так і усмішечка у неї на виду зосталася, і вона ніби усміхається і потішається, що її так хороше ховають.

Василь би то, може б, і не зійшов би з місця, бо в нього і пам'яті не було, так його вели два старости у рушниках під руку.

За домовиною ішли або вели сусіди й приятелі Наума і Настю, що так і розливаються, як тая річка. А дзвони? так господи! не перестають і усе дзвонять. А народу, народу! І за домовиною, і побіля домовини, і по вулиці напереді, і по воротям, і по плотам... що то і сказать не можна, скільки їх там було. Поки донесли до церкви, то аж дванадцять разів зостановлялися читати євангелія і усякий раз підстилали бумажний платок. Який піп прочита, тому й платок.

Відслуживши у церкві і службу божу і похорони, як слідує, понесли тим же чином і на кладовище. Як стали опускаїи труну у яму, то від Насті подали двадцять аршинів нерозрізаних рушників та на них і впустили домовину... і що то! Увесь народ так і голосить! А Наум кинувсь навколішки, підняв руки догори та й молиться: "Господи праведний! Твоєю волею осиротів я, старець немощний! Тіло моєї дочечки віддаю матері нашій землі; а душу прийми у царство своє... і не остав мене, грішного!"

Далі став читати отченаш, аж поки зовсім опустили труну і попи молитвою запечатали яму. Тут Наум устав, узяв землі у жменю... труситься, сердешний, та плаче, плаче! Кинув землю і каже:

— Дай нам, господи, ув однім царстві бути з нею!.. Прощай, Марусю, у в останній раз! Нехай над тобою земля пером!

Тож і Настя так зробила. Як же прийшлось Василеві кидати, схватив землі у жменю, як зарида... затруситься, пальці йому звело, і руки не може розправити, щоб сипнути землю у яму... трясся-трясся — так і впав нечувственний...

Тут увесь народ, кожний хоч по жменьці, кидали землю у яму, щоб бути з нею ув однім царстві, а далі бояри засипали лопатами, і зовсім докінчили, і верх вивели, і у головах поставили хрест високий та товстий і зеленою краскою обмальований...

От і уся Марусі пам'ять!..

Пришедши додому, і попи, і увесь народ, і трудящі стали лагодитися обідати. Настя перша кинулась:

— Де ж наш Василь? Нехай мій голубчик, мій жених-удовець нехай сіда на посад сам собі.

Василя нема! Сюди-туди, де Василь?.. Нема нігде...

Ськали-ськали... нема! Та вже один старий розказував, що ще на кладовищі підняв його, і трусив, і водою бризкав; ні на превелику силу він очуняв і, віддихнувши трохи, сказав, що піде проходитись. Чоловік пустив його і пішов до гурту, а де вже він дівся, — він не вглядів.

Кинулись бояри, хто помоторніший, ськать його: шукали і на кладовищі, і по бору, і де то вже його не шукали... нема та й нема! Нічого робить, без нього пообідали.

Після обід, як усі, дякуючи Наума і Настю і поминаючи Марусю, порозіходились і як уже дома усе поприбирали, послав Наум у город до Василевого хазяїна, чи не там він? Не було й нема! Послав до родичів — не чули і не бачили!

Справляли Наум і Настя вп'ять і третини, і дев'янини, і полусорочини, і сорочини як треба по-християнськи... І що то за обіди були! На усе село. Багато і старцям милостині подавали. Василя же не було та й не було! І слух об нім запав! Найбільш журився за ним Наум, боячись, щоб він сам собі не заподіяв смерті. Сумуючи об сім, частенько плакав, а рано і вечір моливсь за нього богу, щоб його сохранив і на розум навів, і привів би його до нього, щоб було кому їх доглядіти.

Вже й год минув після Марусі. Старі відпоминали її як треба і попам заплатили за сороковусти, що наньмали аж у трьох церквах, а у четвертім монастирі — і дякам за псалтир, що шість неділь, поки Марусина душа літала круг її гроба, читали над ним. Стара Настя журиться, неначе сьогодні поховала дочку, а Нцум усе тільки її розважа і каже:

— Що ж робить? Молись богу! Перетерпимо тут, буде добре там! Його свята воля! От Василя мені жалчіш, що — не дай боже!— чи не пропав він і з тілом, і з душею.

А сам усім хазяйством розпоряджав і усе дбав, а що зміг, то й сам робив не лінуючись. А що тільки збере хоч трохи чого, так і роздає бідним та неімущим. Усіх обділя.

Стане було Настя казати:

— Та чого ти так клопочеш? Нащо нам се? Чи воно є, чи нема — усе равно. Наш вік — день!

— Та хоч би й час, — каже Наум, — не собі я роблю, не для себе дбаю. Усе у руках бога милосердного, усе його, а я тільки робітник його. Передаю через старців божих у його святі руки. Гріх лежачи хліб їсти; поки здужаю, довжон і робити, і бідним подавати. Повелить іти до Марусі, піду, хвалячи бога, а кому се зостанеться, той і спасибі скаже, і відпомина нас, коли схоче, а не схоче — як хоче; я своє діло роблю, поки є сила.

— Минув вже і другий год. На третьому прийшов до них чоловік з города, а він того літа ходив у Київ, та й каже:

— Кланявся вам ваш Василь! Наум так і скрикнув від радості.

— Де ти його бачив? — Та й гукнув на Настю (бо вже собі на старості стала глухенька), щоб ішла ближче слухати про Василя.

Зрадувалась і Настя, бо й вона дуже жалкувала, що не було об ньому ніякої чутки, підсіла до того чоловіка і просила, щоб розказав, де він його бачив і як йому поводиться.

От чоловік і каже:

— Бачив його у Києві, і вже він не Василь, а... отець Венедихт...

— Як се так? — закричали обоє старі.

— А так, — каже чоловік, — що він там пішов у ченці.

— У ченці? — сказали вп'ять обоє та й стали богу молитись і дякувати, що довів його до спасенного пуття.

— Він у Печорському монастирі і вже дияконом, і при мені, — так-то розказував той чоловік, — служив службу божу. А як розпитав мене, що я з сих міст і вас знаю, так закликав до себе і казав: "Кланяйся їм, я їх, — каже, — як отця і матір почитую і щодня, як служу, то і їх, і вмершу дочку їх на божій службі поминаю, і, скільки дасть бог віку прожить, щодня буду їх поминати. Через їх молитви бог мене спас і вирвав з рук диявола: як вмерла Маруся, то я, грішний, біля неї заклявся самому собі смерть подіять, і як поховали Марусю, я тихенько від них, щоб мене не спинили, пішов світ за очима, узявши тільки у жменю землі з Марусиного гроба, щоб хоч з одною землею, — що її покрива, укупі лежати. Як я ішов і куди ішов через цілісінький день і ніч і вп'ять день, — я нічого не тямлю. Схаменувся вже над річкою: стою на кручі, а якіїсь два ченця мене схрещують і святою водою обкроплюють та говорять мені премудрії речі. Довго того було, поки я у розум, — каже Василь, — прийшов, а затим ті ченці привели мене у Київ, у Печорський монастир. От мене тут прийняли і довго розважали, а далі, як прийшло від общества моє увольненіє, то й постригли у ченці, а за голос і дияконом настановили. Кланяйся, — каже, — моїм родителям: от їм і проскура свята, і нехай до мене прибудуть, коли ще проживу на світі, бо тільки моєї і думки, тільки й помишленія, щоб швидше бути укупі з Марусею".

Узяв Наум проскуру, поцілував та й задумавсь, а далі й каже до Василя, неначе він тутечка перед ним стоїть: "Адже ти вже тепер отець Венедихт... ти служиш службу божу... чого ж ти спотикаєшся? Ей, молись, щиро молись! Пам'ятуй, що у отченаші читаєш: да будеть воля твоя, ізбави нас од лукавого!.."

На тім же місці і у той же час обіщався Наум із старою у Київ їхати. Бог їх туди й приніс. Пішли по монастирям, зараз у Печорському спиталися про диякона з таких і таких місць, про отця Венедихта. От їм чернець і каже:

— І вже пом'яніте його за впокой! Він і прийшов немощний, та таки себе не поберігав: не слухав нікого, ськав усякої болісті і заморив себе зовсім. Далі чах-чах та от неділь зо дві як і помер. Та ще таки від суєти не збавивсь: вмираючи, просив якомога, щоб йому у труну положили якоїсь землі, що у нього у платку була зав'язана, а платок шовковий, красний, хороший платок, просив положити йому під голови. Та як закон запреща монахові такі примхи, то його не послухали.

Тяжко здохнув Наум, далі доськався його гроба, і, пришедши з Настею, найняли тут по нім панахиду і у граматку свою записали.

Довго, довго стояв Наум над гробом його... Далі здихнув, перехрестився і каже:

— Дай, господи милосердний, щоб ти там знайшов свою Марусю!